Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Факультет української філології
Кафедра української мови та методики її навчання

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Умань – 2019

УДК 81(075.8)
З-14

Рекомендовано вченою радою факультету української філології як навчально-методичний посібник для здобувачів освітнього ступеня «Магістр» (протокол № 5 від 30 жовтня 2019 року)

Рецензенти:
Зелінська О. Ю. – доктор філологічних наук, доцент;
Шиманська В. О. – кандидат філологічних наук, доцент

Загальне мовознавство: навчально-методичний посібник для здобувачів освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю «014.01 Середня освіта (Українська мова і література)» / уклад. Зоя Іванівна Комарова; Уманський ДПУ імені Павла Тичини. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. – 172 с.

Навчально-методичний посібник містить програму навчальної дисципліни «Загальне мовознавство», плани лекційних і семінарських занять, завдання для самостійної та індивідуальної роботи, вимоги до оформлення індивідуальних завдань, тестові завдання для самоперевірки, а також короткий словник лінгвістичних термінів.

Адресований здобувачам освітнього ступеня «Магістр» у ЗВО за спеціальністю «014.01 Середня освіта (Українська мова і література)».

© З. І. Комарова, 2019

Передмова

Навчальна дисципліна «Загальне мовознавство» для магістрів-філологів є підсумковою у циклі лінгвістичних курсів, вона узагальнює мовні факти і явища, сприяє їх теоретичному осмисленню.

Мета навчальної дисципліни полягає у вивченні закономірностей розвитку і функціонування мови в її багатоаспектних зв'язках із людиною, суспільством, історією, культурою з урахуванням методів дослідження та опису мови, а також здобутків лінгвістики.

Завдання курсу спрямовані на те, щоб узагальнити і систематизувати знання, здобуті під час вивчення часткових лінгвістичних дисциплін; розширити і поглибити мовну підготовку фахівців; ознайомити їх з основними методами наукового дослідження мови, досягненнями світового і вітчизняного мовознавства.

Загальнолінгвістичні знання необхідні майбутнім учителям-філологам, щоб свідомо орієнтуватись у своєму предметі, розуміти зміни теоретичних положень і підходів до вивчення мови, перебудов у навчальних програмах, уміти правильно оцінити нові досягнення в науці, а також ефективно організувати методику освітнього процесу.

Навчальна дисципліна «Загальне мовознавство» спрямована на формування в магістрів таких компетентностей, як: здатність і готовність вдосконалювати і розвивати свій інтелектуальний і загальнокультурний рівень; цінування та повага різноманітності і мультикультурності; знання сучасної наукової парадигми лінгвістики та динаміки її розвитку; здатність до науково-дослідницької діяльності у царині мовознавчої науки; володіння методологією, принципами і прийомами мовознавчих досліджень, термінологічним апаратом сучасного мовознавства.

Основними результатами навчання є: знання історії світового і вітчизняного мовознавства, проблематики сучасного мовознавства, знакової теорію мови, структури мовної системи, чинників мовного розвитку, методів і прийомів вивчення й опису мов; уміння давати оцінку основним здобуткам та досягненням світового і вітчизняного мовознавства; здатність характеризувати теоретичні положення лінгвістичних концепцій різних мовознавців, аналізувати сучасні мовознавчі теорії, новітні тенденції у розв'язанні питань про співвідношення мови і мислення, мови і мовлення.

Опис навчальної дисципліни

<table>
<tr><td rowspan="2">Найменування показників</td><td rowspan="2">Галузь знань, спеціальність, освітній ступінь</td><td colspan="2">Характеристика навчальної дисципліни</td></tr>
<tr><td>денна форма навчання</td><td>заочна форма навчання</td></tr>
<tr><td>Кількість кредитів – 4</td><td>Галузь знань:
01 Освіта / Педагогіка</td><td colspan="2">Нормативна</td></tr>
<tr><td>Модулів – 2</td><td rowspan="6">Спеціальність: 014.01 Середня освіта (Українська мова і література)</td><td colspan="2">Рік підготовки</td></tr>
<tr><td>Змістових модулів – 2</td><td>2-й</td><td>2-й</td></tr>
<tr><td>Індивідуальне навчально-дослідне завдання – рецензії, конспекти наукових статей</td><td colspan="2">Семестр</td></tr>
<tr><td>Загальна кількість годин – 120</td><td>3-й</td><td>3-й</td></tr>
<tr><td colspan="2">Лекції</td></tr>
<tr><td rowspan="12">Тижневих годин для денної форми навчання: 3</td><td rowspan="12">Освітній ступінь: магістр</td><td>20 год.</td><td>4 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Практичні, семінарські</td></tr>
<tr><td>16 год.</td><td>4 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Лабораторні</td></tr>
<tr><td>0 год.</td><td>0 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Самостійна робота</td></tr>
<tr><td>64 год.</td><td>92 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Індивідуальні завдання:</td></tr>
<tr><td>20 год.</td><td>20 год.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Вид контролю:</td></tr>
<tr><td>екзамен</td><td>екзамен</td></tr>
</table>

Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Вступ. Історія лінгвістичних учень

Тема 1. Вступ. Історія лінгвістичної думки в стародавні часи

Об'єкт, предмет і завдання мовознавства. Структура мовознавчої науки (галузі мовознавства, лінгвістичні дисципліни). Місце мовознавства в системі наук. Завдання, мета і зміст курсу загального мовознавства. Внесок курсу у лінгвістичну освіту словесника.

Початкові уявлення про мову. Мовознавство в Давній Індії. Античне мовознавство, його значення для подальшого розвитку науки про мову. Арабська наука про мову. Давньокитайське мовознавство.

Тема 2. Мовознавство XI – початку XIX ст.

Стан мовознавства в Європі епохи Середньовіччя. Європейське мовознавство епохи Відродження. Європейське мовознавство XVII–XVIII ст. «Всезагальна раціональна граматика» А. Арно і К. Лансло. Спроби і проекти створення міжнародних мов. Українське мовознавство XI–XVIII ст.

Зародження порівняльно-історичного мовознавства. Передвісники та основоположники нового напряму в мовознавстві початку XIX ст. Філософія мови Вільгельма фон Гумбольдта.

Тема 3. Мовознавство другої половини XIX – початку XX ст.

Натуралістичний (біологічний) напрям у порівняльно-історичному мовознавстві. Психологічний напрям. Г. Штентайль як один із засновників лінгвістичного психологізму. Лінгвістично-філософські погляди О. Потебні. Українська лінгвістична наука XIX ст.

Молодограматизм. Проблеми загального і порівняльно-історичного мовознавства у працях П. Ф. Фортунатова. Історико-культурні течії в мовознавстві (Школа «Слів і речей», Школа «Естетичного ідеалізму», Неолінгвістика). І. Бодуен де Куртене і Казанська лінгвістична школа. Соціологічний напрям. Лінгвістична концепція Ф. де Соссюра. Українське мовознавство 20-80 років XX ст.

Тема 4. Мовознавство II половини XX ст. – початку XXI ст.

Структуралізм. Структуральні традиції у мовознавстві. Празька лінгвістична школа. Копенгагенський структуралізм (глосематика). Американський структуралізм (дескриптивізм). Генеративізм у

лінгвістиці. Генеративна граматика Н. Хомського. Основні напрями сучасного мовознавства: когнітивна лінгвістика, функціональна лінгвістика, лінгвістика тексту, комунікативна лінгвістика.

Змістовий модуль 2. Теорія мовознавства. Методи лінгвістичного дослідження

Тема 1. Соціальна та знакова природа і теорія мови

Соціальна природа мови. Функції мови у суспільстві. Мова як суспільно-історична норма. Відображення у мові соціальних чинників. Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми. Мовознавство і семіотика. Поняття про знак, його ознаки. Структура знака. Типологія знаків. Специфіка мовного знака. Знаковість і одиниці мови. Мова як особлива знакова система.

Тема 2. Взаємовідношення мови і мислення, мови і мовлення

Проблема співвідношення мови і мислення. Психофізичні основи зв’язку мови і мислення. Внутрішнє мовлення і мислення. Роль мови у процесі пізнання. Теорія мовної відносності та її критика. Основні етапи в дослідженні питання про співвідношення мови і мовлення. Проблема співвідношення мови і мовлення в сучасному мовознавстві.

Тема 3. Мова як системно-структурне утворення

Мовна система і мовна структура. Типи відношень у мовній системі. Структурні рівні мови. Внутрішні системи мови: а) фонологічна; б) граматична (морфологічний і синтаксичний рівні); в) лексико-семантична. Проміжні системи мови.

Тема 4. Мова та історія (розвиток мови)

Історична змінність мови – її суттєва ознака. Синхронія і діахронія. Зовнішні причини мовних змін. Внутрішні причини мовних змін. Диференціація та інтеграція – основні процеси розвитку мов. Закони розвитку мов.

Тема 5. Методи і прийоми вивчення й опису мов

Поняття про методи і прийоми. Класифікація методів лінгвістичних досліджень. Описовий метод. Порівняльно-історичний метод. Порівняльний і зіставний методи. Структурний метод і його методики.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб.	інд.	с. р.		л	п	лаб.	інд.	с. р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Вступ. Історія лінгвістичних учень												
Тема 1. Вступ. Історія лінгвістичної думки в стародавні часи	9	2	1			6	9	2				7
Тема 2. Мовознавство XI – початку XIX ст.	13	2	3			8	13		1			12
Тема 3. Мовознавство другої половини XIX – початку XX ст.	14	4	2			8	14		1			13
Тема 4. Мовознавство II половини XX – початку XXI ст.	12	2	2			8	12					12
Разом за змістовим модулем 1	**48**	**10**	**8**			**30**	**48**	**2**	**2**			**44**
Змістовий модуль 2. Теорія мовознавства. Методи лінгвістичного дослідження												
Тема 1. Соціальна та знакова природа і теорія мови	9	2	1			6	9	2				7
Тема 2. Взаємовідношення мови і мислення, мови і мовлення	9	2	1			6	9		1			8
Тема 3. Мова як системно-структурне утворення	14	4	2			8	14		1			13

Тема 4. Мова та історія (розвиток мови)	10	0	2			8	10					10
Тема 5. Методи і прийоми вивчення й опису мов	10	2	2			6	10					10
Разом за змістовим модулем 2	**52**	**10**	**8**			**34**	**52**	**2**	**2**			**48**
Усього годин	**100**	**20**	**16**			**64**	**100**	**4**	**4**			**92**
Модуль 2												
ІНДЗ	20	-	-	-	20	-	20	-	-	-	20	-
Усього годин	**120**	**20**	**16**	**-**	**20**	**64**	**120**	**4**	**4**	**-**	**20**	**92**

Список рекомендованої літератури та її умовних позначень

Основна

1. *Кочерган М. П. ЗМ, 2010.* – Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2010. – 464 с.

Допоміжна

1. *Білецький А. О. Про ММ.* – Білецький А. О. Про мову і мовознавство / А. О. Білецький. – К. : АртЕк, 1996. – 224 с.
2. *Дорошенко С. І. ЗМ.* – Дорошенко С. І. Загальне мовознавство [Текст] : рек. МОН України як навч. посібник для студ. ВНЗ / С. І. Дорошенко; МОН України, Харківський нац. педагогічний ун-т імені Г. С. Сковороди. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 283 с.
3. *Кобилянський Б. В. КОІМ.* – Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства / Б. В. Кобилянський. – К.: Рад. шк., 1964. – 153 с.
4. *Ковалик І. І. ЗМ: ІЛД.* – Ковалик І. І. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичної думки / І. І. Ковалик, С. П. Самійленко. – К. : Вища шк., 1985. – 215 с.
5. *Кочерган М. П. ЗМ, 1999.* – Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.
6. *Семчинський С. В. ЗМ.* – Семчинський С. В. Загальне мовознавство : підручник для студ. філол. ф-тів ун-тів / С. В. Семчинський. – К. : АТ «ОКО», 1996. – 416 с.
7. *Удовиченко Г. М. ЗМ. ІЛУ.* – Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1980. – 215 с.

Інформаційні ресурси

1. http://litmisto.org.ua – Літературне місто. Онлайн-бібліотека української літератури. Освітній онлайн-ресурс.
2. http://www.nbuv.gov.ua – веб-сторінка Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Плани лекційних занять до змістового модуля 1
«Вступ. Історія лінгвістичних учень»

Тема 1. Вступ. Історія лінгвістичної думки в стародавні часи

Мета: окреслити об'єкт і предмет, завдання і структуру мовознавчої науки, ознайомити з завданнями і змістом курсу загального мовознавства, сприяти усвідомленню значення загальнолінгвістичних знань для професійної підготовки вчителя-філолога; з'ясувати причини зародження мовознавчої науки в давні часи, ознайомити з досягненнями давньоіндійських учених, філософів і граматистів античності; розвивати інтерес студентів до історіографії, виховувати шанобливе ставлення до досягнень світового мовознавства.

План

1. Об'єкт і предмет, завдання і структура мовознавчої науки.
2. Завдання і мета, зміст курсу загального мовознавства. Внесок курсу в лінгвістичну освіту філолога.
3. Початкові уявлення про мову. Виникнення мовознавчої науки.
4. Мовознавство в Давній Індії.
5. Античне мовознавство, його значення для подальшого розвитку науки про мову.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Місце мовознавства в системі наук.
2. Арабська наука про мову.
3. Давньокитайське мовознавство.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. ЗМ, 2010. – С. 7–32.

Допоміжна

2. Семчинський С. В. ЗМ. – С. 6–25.
3. Білецький А. О. Про ММ. – С. 11–18, 125–130, 171–172.
4. Кобилянський Б. В. КОІМ. – С. 3–16.
5. Ковалик І**. І.,** Самійленко С. П. ЗМ. – С. 6–28.
6. Удовиченко Г. М. ЗМ: ІЛУ. – С. 8–14.

1. Об'єкт і предмет, завдання і структура мовознавчої науки

Мовознавство, або лінгвістика, – наука про природну людську мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальних представників.

Об'єктом мовознавства є мова як притаманний тільки людині засіб спілкування й окремі конкретні мови.

Предмет мовознавства – це мовні ознаки, властивості, закономірності розвитку, прийоми, способи, методи дослідження, витлумачення функцій мови, її природи і сутності.

Завдання мовознавства полягають **у** виявленні і встановленні законів природи, будови, функціонування, формування та розвитку мов, їх науковій характеристиці, з'ясуванні ролі мови в усіх сферах діяльності людини, суспільства для задоволення життєвої практики народів.

Структура мовознавства (галузі, лінгвістичні дисципліни). Мовознавство – одна **з** найдавніших і найрозгалуженіших наук. Усі мовознавчі дослідження розподіляють між двома галузями цієї науки – конкретним (частковим) і загальним мовознавством. ***Конкретне мовознавство*** вивчає окремі мови (україністика, полоністика, богемістика, русистика) або групи споріднених мов (славістика, германістика, романістика тощо). ***Загальне мовознавство*** з'ясовує загальні особливості мови як людського засобу спілкування, а також структуру й закономірності функціонування всіх мов світу.

Між конкретним і загальним мовознавством існує тісний зв'язок: усе нове, відкрите при вивченні окремих мов, із часом входить до теорії загального мовознавства і, навпаки, кожне теоретичне досягнення використовують у практиці дослідження конкретних мов.

Поза конкретним і загальним мовознавством виокремлюють ***прикладне мовознавство***, яке опрацьовує методи розв'язання практичних завдань, пов'язаних із використанням мови, та зорієнтоване на задоволення суспільних потреб.

Проблематика прикладного мовознавства: укладання словників, розробка алфавітів і систем письма, транскрипції усного мовлення та транслітерації іншомовних слів, переклад з однієї мови на іншу, створення спеціальних лінгвістичних довідників, штучних мов, удосконалення орфографії і пунктуації, автоматична переробка текстової інформації тощо.

У мовознавстві різні лінгвістичні дисципліни об'єднують у 4 групи:

1) дисципліни, які досліджують внутрішню будову мови (фонетика, лексикологія, граматика тощо);

2) історичні дисципліни, які досліджують розвиток структурних компонентів мови (історична фонетика, історична граматика тощо);

3) лінгвістичні дисципліни, які досліджують функціонування мови в різних аспектах (соціолінгвістика, психолінгвістика тощо);

4) прикладні дисципліни: лінгвостатистика, історія письма, інженерна лінгвістика тощо.

2. Завдання і мета, зміст курсу загального мовознавства. Внесок курсу в лінгвістичну освіту філолога

Традиційно курс загального мовознавства охоплює історію мовознавства, теорію мови і методологію мовознавства (під останньою розуміють науку про методи лінгвістичного аналізу). Уведення історії мовознавства до структури курсу загального мовознавства зумовлене тим, що історія мовознавства – це нагромадження знань про мову, розвиток внутрішньої логіки науки, поглиблення лінгвістичної теорії і вдосконалення методології мовознавства. Мовознавство розвивається спіралеподібно, спираючись на знання, здобуті людством на всіх попередніх етапах його розвитку.

Курс загального мовознавства має підсумковий характер. Він узагальнює дані попередньо вивчених лінгвістичних дисциплін і дає їм теоретичне обґрунтування. **Головне завдання** курсу – розширення загальнолінгвістичної підготовки словесника, а також поглиблене вивчення проблем, які не могли бути висвітлені в попередніх курсах, ознайомлення з основними напрямами, ідеями і проблемами сучасного мовознавства, методами наукового дослідження мови.

Мета курсу загального мовознавства – поглиблення теоретичного і професійного рівня як філолога-дослідника мови, так і вчителя-словесника.

Загальне мовознавство має не тільки пізнавальне значення; воно позитивно впливає на методику викладання мовних дисциплін у школі і вищому навчальному закладі. Викладачеві-філологу необхідні загальнолінгвістичні знання для того, щоб свідомо орієнтуватись у своєму предметі, розуміти зміни теоретичних положень і підходів до вивчення мови, перебудови в навчальних програмах, уміти правильно оцінити нові досягнення в науці, а також ефективно організувати методику освітнього процесу.

3. Початкові уявлення про мову. Виникнення мовознавчої науки

Мовознавство, як і кожна наука, має свою історію. Уже в стародавніх переказах, легендах, міфах відбивається інтерес людини до слова, ставиться питання про те, як слово виникло і чому говорять різними мовами.

За давньогрецьким переказом, люди у давні часи (жили в злагоді, не мали ні міст, ні законів) говорили всі однією мовою і керувалися наказами Зевса. Потім за велінням Зевса Гермес, поділивши людей на народи, наділив їх різними мовами.

До мовного питання також звертається Біблія. Відповідно до цього священного письма назви всім явищам дав Бог, Адамові ж надав право назвати всі живі істоти. Із Біблії відомий міф про різні мови, згідно з яким люди почали будувати башту у Вавилоні, щоб дістатися небес. За цей вчинок Бог розгнівався на них і наділив різними мовами. Будівництво невдовзі було припинено, бо будівники перестали розуміти один одного.

Даром богів або винаходом видатних людей у стародавніх переказах, легендах, міфах є й письмо. Єгиптяни винахід письма приписували богові Тоту, вавилоняни – богові Набу, давні індіанці – богові Брахмі, греки – Гермесу, який винайшов абетку, був творцем числа.

Однак перекази, легенди, міфи самі вимагають наукових пояснень. Тому перші паростки наукових знань про мову формуються в боротьбі з міфологічними і магічними уявленнями про слово, про мову шляхом безпосереднього спостереження та реєстрації фактів.

Багато мовознавців виникнення науки про мови датують 1660 роком – виходом «Універсальної граматики», інші – початком XIX ст. – появою порівняльно-історичного мовознавства, визначаючи весь попередній період як «донаукове» мовознавство. Погодитися з цими твердженнями важко, оскільки чимало важливих проблем мовознавства (наприклад, походження мови, зв’язок мови з мисленням, мовного знака зі значенням, взаємовідношення логічних та граматичних категорій, виділення частин мови і членів речення тощо) були предметом вивчення ще в далекому минулому.

В історії мовознавства виділяють чотири давні наукові традиції:

1) давньоіндійську,
2) класичну (давньогрецько-римську),
3) давньокитайську,

4) арабську.

4. Мовознавство в Давній Індії

Найдавнішою науковою традицією є давньоіндійська. Вона нараховує 3000 років.

Умови виникнення. Виникнення давньоіндійського мовознавства зумовлене суто практичними потребами. Із покоління до покоління віками передавалися усним шляхом священні гімни (Веди). Згодом вони були зафіксовані писемно й увійшли до чотирьох збірників – ведангів (пам'ятки санскритської мови і літератури). Давні індуси вважали, що ці священні гімни є божественними і тому їх необхідно оберігати від псування. Якщо ж не буде збережена їх точність, то це перешкоджатиме спілкуванню з Богом. Отже, давні індуси детально вивчали мовні явища і створили оригінальну й добре розвинуту лінгвістичну науку, бо:

1) прагнули зберегти точність Вед і забезпечити їх розуміння;
2) намагались уберегти ведійську мову від впливу розмовних варіантів давньоіндійської мови (пракритів);
3) мали намір нормалізувати санскрит – літературну мову, яка функціонувала як жива мова до V ст. до н. е., а далі використовувалася тільки в релігійній сфері.

Уже в самих Ведах розглянуті деякі мовознавчі питання, зокрема питання фонетики і орфографії («Шікша»), граматики («В'якарана») і лексики («Нірухта»).

Давньоіндійське мовознавство першої половини IV – другої половини III ст. до н. е. досягло такого високого рівня, що вплинуло на розвиток порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст.

Найвідомішим давньоіндійським мовознавцем є ***Па́ніні*** – один з основоположників мовознавства, автор першої граматики санскриту – «Аштадг'яї», тобто «складена з восьми частин», «Восьмикнижжя». Вважають, що його граматика створена в усній формі й розрахована на усне передавання. Для легкого запам'ятовування вона подана у вигляді 3996 віршованих правил (сутр). Через декілька століть її було записано. Сутрами охоплена фонетика, морфологія, словотворення і синтаксис санскриту. У граматиці з'ясовано поняття кореня, суфікса, префікса; подано точне визначення артикуляції і зміни окремих звуків, їх наголошення; послідовно викладено правила словотворення, відмінювання імен та дієвідмінювання. Найкраще у граматиці висвітлені фонетика і морфологія, найслабше опрацьований синтаксис.

Паніні вважають і основоположником індійської діалектології (у своїй граматиці він звертає увагу на діалектні особливості Східної Індії), а також першим мовознавцем, який застосував зіставний метод (у багатьох випадках зіставляє санскрит із ведичною мовою). Граматика Паніні впродовж двох тисячоліть була зразком опису класичного санскриту.

Інші давньоіндійські граматисти – ***Яска*** (V ст. **до н.** е.**),** ***Вараручі*** (III або II ст. до н. е.), ***Катьяяна*** (III ст. до н. е.), ***Патанджалі*** (II ст. **до н.** е.), ***Бхартріхарі*** (У–УІ ст. н. е.) – розвивають учення Паніні. Зокрема вони виділяють чотири частини мови – ім'я, дієслово, прийменник і частку (у граматиці відмічались особливості займенників і прислівників, але їх окремо не виділяли як самостійні частини мови). Слово ділять на основу і закінчення. В іменниках визначають сім відмінків, але називають їх за порядком розташування: перший, другий, третій і т. д. Детально описують звуки, класифікуючи їх за фізіологічним принципом. Слова ділять на склади. Складотворним вважають голосний звук.

Давньоіндійські вчені започаткували ідею історичного розвитку мов і їх порівняльно-історичного вивчення. Так, Вараручі, автор граматики практиту «Пракріта-пракаша», вивчав пракрити й дійшов висновку, що вони постали з однієї мови – санскриту. Отже, він застосував порівняльно-історичний метод задовго до того, як його стали використовувати в Європі.

Мовознавці Давньої Індії також укладали словники. Ще в V ст. до н. е. Яска уклав коментарі до Вед – пояснення незрозумілих слів. Однак найвідомішою лексикографічною працею є словник Амари – «Амаракоша» (V ст. н. є.), який укладено за кореневим принципом, тобто в ньому наведено тільки корінь слова.

Датський мовознавець Вільгельм-Людвіг Томсен зазначав, що «висота, якої досягло мовознавство індусів, цілком виняткова, і до цієї висоти наука про мову в Європі не могла піднятися аж до XIX ст., та й то навчившись багато чого в індійців».

5. Античне мовознавство, його значення для подальшого розвитку науки про мову

Початок античному мовознавству в Давній Греції поклали філософи, тому розрізняють два періоди в історії розвитку давньогрецького мовознавства: філософський (V–III ст. до н. е.) та олександрійський (III ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

Філософський період. У цей період предметом наукових дискусій було питання про природу слова і відношення слова до речі. Філософів цікавило, чи отримує кожна річ назву відповідно до своєї природи (фюзей), чи зв'язок між назвою і річчю є довільним, установленим людьми за умовною згодою, свідомо (тезей). Так, ***Геракліт*** (УІ–У ст. до н. е.) стверджував, що кожне ім'я нерозривно пов'язане з річчю, назвою якої воно служить. В імені розкривається природа речі. Протилежну думку висловив філософ ***Демокріт*** (У–ІУ ст. до н. е.): імена речам дають люди на свій розсуд. Як доказ своєї правоти він наводив приклади невідповідності між словом і річчю: 1) одне слово може називати декілька різних речей (багатозначність); 2) одна річ може називатися різними словами (синонімія); 3) різні слова можуть збігатися за формою і звучати однаково (омонімія); 4) значення слів можуть змінюватися; 5) існують поняття без однослівної назви.

Суперечки давньогрецьких учених відображені у творі філософа ***Платона*** (прибл. 427-347 рр. до н. е.) «Кратіл, або про правильність імен» у формі діалогу між Кратілом, який відстоює тезу про природний характер назв, і Гермогеном, який наполягає на тому, що назви встановлюють законом. Сам Платон не підтримує жодного погляду, а лише резюмує: важливим є не протиставлення, а визнання, що в мові панує глибока внутрішня цілеспрямованість, а не невмотивована, свавільна примха. Платонові ж належить і перша спроба виділення частин мови: він розрізняє ім'я і дієслово.

Повнішу й точнішу класифікацію частин мови окреслює ***Аристотель*** (384- 322 рр. до н. е.) у своїх творах «Поетика» і «Риторика». Він виділяє імена, дієслова і допоміжні слова (сполучники та зв'язку). Проте Аристотель не розмежовує частини мови і члени речення, тому імена ототожнює з суб'єктами, а дієслова з предикатами. Це є свідченням того, що Аристотеля, як і Платона, не цікавили частини мови як мовні категорії. Він їх виділяв у зв'язку з філософськими пошуками у сфері проблем мислення, тому ототожнював ці категорії з категоріями логіки чи, точніше, підпорядковував логічним категоріям. Філософа можна вважати основоположником логічного напряму в мовознавстві.

Аристотелю мовознавство завдячує також введенням поняття початкової форми (для імен – форма називного відмінка, для дієслів – форма 1-ої особи) і граматичного роду (розрізняє чоловічий,

жіночий і середній роди). Важливим є й те, що він перший наблизився до розуміння знакової природи мови.

Подальша робота з уточнення мовних категорій пов'язана з філософською ***школою стоїків*** (від назви портика в Афінах, де збиралися представники цієї школи) – однією з головних течій елліністичної й римської філософії кінця IV ст. н. е., яка розробляла основи морального життя і вбачала їх у подоланні пристрастей, у «силі духа», що виявляється в підкоренні розумові та долі.

Досягнення стоїків: уточнили й розширили класифікацію частин мови (установили п'ять частин мови: дієслово, сполучник, член, власні імена й загальні назви), уперше ввели поняття відмінка в систему відмінків, розмежували прямий і непрямі відмінки, стимулювали розвиток етимології.

Стоїки торкнулися питання аналогії та аномалії в мові, тобто наявності чи відсутності закономірностей у самій мові. ***Аналогісти*** інтерпретували мову як систему чітких правил, що не мають винятків, тоді як аномалісти доводили, що мова допускає відхилення від закономірностей. Ця дискусія мала важливе значення для створення нормативної граматики, де поряд із граматичними правилами («аналогіями») стали наводити винятки з правила («аномалії»).

Александрійський період. Бурхливого розвитку класична традиція у мовознавстві зазнала в Александрійській державі Птолемеїв (III ст. до н. е. – V ст. н. е.) – Єгипті. Саме тут граматика стала самостійною наукою, відокремленою від філософії. Це було зумовлено виданням класичних літературних творів (Гомера, Есхіла, Софокла та ін.), необхідністю філологічної інтерпретації цих творів, нормуванням спільної єдиної літературної мови всієї Греції – так званого койне.

Найвідомішими мовознавцями александрійської школи є Арістарх Самофракійський (217-145 рр. до н. е.), Діонісій Фракійський (170-90 рр. до н. е.) і Аполлоній Діскол (II ст. н. е.). ***Арістарх Самофракійський*** видав і прокоментував твори Гомера, Гесіода, Архілоха, Есхіла й Арістофана. Коментарі зводилися до розбору текстів і виправлення помилок. *Найбільшою заслугою Арістарха Самофракійського є створення повної класифікації частин мови.* Він виділив вісім частин мови: ім'я, дієслово, дієприкметник, займенник, прислівник, сполучник, прийменник, член (артикль), і класифікація набула завершеного вигляду.

Учень Арістарха Самофракійського ***Діонісій Фракійський***

створив підручник граматики, у якому *вперше трактує частини мови в суто морфологічному (не синтаксичному) аспекті й вводить поняття граматичних категорій*. Так, у дієслові він виділяє категорії часу (теперішній, минулий і майбутній), стану (активний, пасивний і середній) та особи (перша, друга і третя).

Аполлоній Діскол – *основоположник грецького синтаксису*, який він визначає як учення про словосполучення. У словосполученні, на його думку, головну роль відіграють дієслово та ім'я. Синтаксичну теорію Аполлонія Діскола, викладену в його основній праці «Синтаксис», узято за основу багатьох пізніших шкільних граматик.

Крім граматики александрійські мовознавці глибоко опрацювали фонетику. Вони чітко розрізняли звуки й букви. Звуки класифікували на голосні та приголосні. У букві розрізняли два елементи – зображення і назву.

Мовознавство Давнього Риму не залишило оригінальних праць. Римські мовознавці переповідали погляди давньогрецьких учених. Заслуговують уваги праця «Про латинську мову» ***Марка-Теренція Варрона*** (116-27 рр. до н. е.), де *описано граматичну систему латинської мови за давньогрецькими зразками*, та підручник латинської мови ***Квінтпа-Реммія Палемона*** (І ст. до н. е.), де *вперше подано впорядковану латинську граматичну термінологію*, яка стала основою термінології сучасного мовознавства.

Пізніше з'являються два варіанти (поширений і скорочений) граматики латинської мови ***Елія Доната*** (прибл. 350 р. н. е.) і найповніша граматика латинської мови ***Прісціана*** (прибл. 526- 527 рр. н. є.). Обидва підручники майстерно написані й служили 1000 років (аж до середньовіччя) в Європі як *зразкові граматики латинської мови*. За їх взірцем створювали граматики живих європейських мов.

Внесок римських мовознавців у граматичну теорію полягає в тому, що вони *вивели з частин мови член (артикль)*, якого немає в латинській мові, *ввели вигук, відкрили новий відмінок – аблятив і числівники поділили на кількісні та порядкові*.

Вивчаючи ораторське мистецтво, вони глибоко досліджували і стилістику на всіх мовних рівнях (фонетичному, морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, а також на рівні тексту). Прикладом є підручник із красномовства «Ораторські настанови» Марка-Фабія Квінтіліана (прибл. 35-96 рр. н. е.).

Тема 2. Мовознавство XI – початку XIX ст.

Мета: охарактеризувати стан європейського мовознавства в середні віки та в епоху Відродження, окреслити основні досягнення мовознавства XVII – XVIII ст., висвітлити причини зародження та періодизацію порівняльно-історичного мовознавства, ознайомити з поглядами передвісників і основоположників нового напряму в лінгвістиці XIX ст., охарактеризувати основні положення мовної концепції В. фон Гумбольдта, розкрити значення його вчення для сучасного мовознавства; розвивати інтерес студентів до історіографії мовознавства, їхнє логічне мислення, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; виховувати шанобливе ставлення до досягнень світового мовознавства.

План

1. Європейське мовознавство епох середньовіччя і Відродження.
2. Зародження порівняльно-історичного мовознавства.
3. Передвісники та основоположники нового напряму в мовознавстві початку XIX ст.
4. Філософія мови В. фон Гумбольдта.

Питання для самостійного опрацювання:

1. «Всезагальна раціональна граматика» А. Арно і К. Лансло.
2. Спроби і проекти створення міжнародних мов.
3. Українське мовознавство XI–XVIII ст.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. ЗМ, 2010. – С. 32–51.

Допоміжна

2. Кобилянський Б. В. КОІМ. – С. 17–43; 53–78.
3. Ковалик І. І., Самійленко С. П. ЗМ. – С. 34–53.
4. Удовиченко Г. М. ЗМ: ІЛУ. – С. 16–35.
5. 100 років есперанто: підсумки і перспективи // Мовознавство. – 1987. – № 4.

1. Європейське мовознавство епох середньовіччя і Відродження

Епоха середньовіччя (V–XV ст.) характеризується розумовим застоєм в усіх галузях, зокрема і в мовознавстві. Розповсюдження християнства привело до виникнення писемності, однак поява писемності ніяк не вплинула на мовознавство – християнство накладало богословські пута на все інтелектуальне, духовне життя

народів цієї епохи; за межами християнської релігії залишилися надбання античної науки, кращі зразки середньовічної поезії.

Протягом усього середньовіччя зусилля вчених були спрямовані переважно на засвоєння латинської спадщини. Латинська мова була єдиною мовою, яку вивчали у Західній Європі. Однак вивчення мови не передбачало пізнання її будови, а лише відкривало шлях для одержання духовної або світської освіти.

Вивчення граматики у цей час було цілком підпорядковане логіці, визнано логіко-граматичні ідеї Аристотеля. Граматику ж розглядали як допоміжну дисципліну, яка служить суто практичним потребам оволодіння читанням і письмом. Латинська граматика і граматика взагалі ототожнювалися, правила латинської мови переносилися на інші мови. Оскільки латинь була мертвою мовою і використовувалася в писемному спілкуванні, то звукова сторона мови не вивчалася: розглядалися букви, а не звуки. Посібниками з латинської мови були граматики Доната і Прісціана.

У період пізнього середньовіччя (XI–XII ст.) розпочалася відома філософсько-лінгвістична дискусія між реалістами і номіналістами, яка стосувалася відношення слів до понять.

Реалісти стверджували, що реально існують тільки загальні поняття, а речі і явища, які відповідають цим поняттям, є їх копіями.

Номіналісти, на відміну від реалістів, вважали реальними окремі речі з їх індивідуальними ознаками і переконували, що загальні поняття не залежать від предметів і не відображають їх ознак. Правильнішу позицію займав номіналіст П. Абеляр, заявляючи, що окремі предмети є основою загальних понять, які виводяться нашим розумом. Прихильників номіналізму постійно переслідувала церква.

В епоху Відродження (XV–XVIII ст.) спостерігалося значне розширення відомостей про мови світу, проходить процес накопичення мовного матеріалу, що знайшло відображення у граматиках різних мов та порівняльних словниках і каталогах.

У XV–XVI ст. виникає зацікавлення культурними й науковими пошуками Давньої Греції, давньогрецькою мовою, згодом давньоєврейською, а також живими національними мовами. Канонічні тексти Біблії почали перекладати з давньоєврейської

(Старий Заповіт) і давньогрецької (Новий Заповіт) на живі літературні мови. З'являються граматики європейських мов – іспанської та італійської (XV ст.), французької, англійської, німецької (XVI ст.). В Італії, Іспанії, згодом у Франції та інших країнах Європи виникають академії, які досліджують мови з метою їх унормування. Водночас формуються самостійні мовознавчі традиції.

Розвиток мореплавства й торгівлі сприяв контактам із різномовними країнами, що стимулювало укладання багатомовних словників. З'явилась ідея про множинність мов і про можливість їх зіставного вивчення (дотепер мовознавці досліджували тільки свою мову), виявлення в них спільного й відмінного, що згодом призвело до появи ідеї універсальної граматики.

Найінтенсивнішого розвитку європейське мовознавство зазнало у XVII–XVIII ст. Основні досягнення цієї доби:

1. Укладання національних граматик:

«Грамматики Славенскія» Мелетія Смотрицького (1619);

«Граматика словенська» Івана Ужевича (1643);

«Граматика англійської мови» Уолліса (1653);

«Російська граматика» М. Ломоносова (1755).

2. Поява порівняльних словників і каталогів мов:

«Порівняльні словники всіх мов і наріч» Петра Палласа (1786–1787 – I вид. (200 мов), 1791 – II вид. (272 мови));

«Каталог мов відомих народів» Лоренцо Гервасу (1800–1804; 307 мов);

«Митридат, або Загальне мовознавство» Аделунга і Фатера (1806–1817; 500 мов).

3. Зародження етимології, поява етимологічних словників:

«Етимологічний словник французької мови» Менажа (1650);

«Нові міркування про кимврійську мову» Педера Сюва (1663);

«Початки італійської мови» Феррарі (1676);

«Лексіконь славенороскій» Памви Беринди (1627).

4. Укладання універсальних і раціональних граматик:

«Всезагальна раціональна граматика» А. Арно і К. Лансло» (1660), відома як граматика Пор-Рояля (за назвою французького передмістя Порт-Рояль).

Поява таких граматик – результат впливу на мовознавство філософського напряму – раціоналізму, прихильники якого прагнули розглядати граматичні категорії будь-якої мови як втілення категорій логіки, намагалися сформулювати строгі закони,

які зробили б неможливим змінювання мови і відносили б винятки з правил до помилок уживання, недосконалості людського розуму. Вони стверджують, що смислова сторона різних мов однакова, а відмінне між ними полягає у звуковій оболонці, тому можна створити загальну, універсальну граматику для всіх мов.

2. Зародження порівняльно-історичного мовознавства

Поступове накопичення протягом ХУІ–ХУІІІ ст. багатого фактичного матеріалу різноманітних мов створило передумови для пошуків нових методів лінгвістичних досліджень. У мовознавстві утверджуються принципи порівняння мов й історичного підходу до їх вивчення, нової наукової парадигми – порівняльно-історичного мовознавства. Порівняння для нового методу вивчення мов було засобом систематизації мовного матеріалу, а історичний підхід став головним принципом дослідження. Тепер закономірності мови і винятки з них отримували чітке історичне пояснення, одна мова і її явища пояснювалися фактами споріднених із нею мов.

Отже, ***порівняльно-історичне*** **мовознавство –** один з основних напрямів лінгвістики, головною метою якого є вивчення споріднених мов за допомогою порівняльно-історичного методу.

Періодизація порівняльно-історичного мовознавства. В історії порівняльно-історичного мовознавства вирізняють 4 періоди:

1) від зародження порівняльно-історичного мовознавства до формування поглядів молодограматичної школи (20-70 рр. XIX ст.);

2) період формування молодограматичних поглядів (70-90 рр. XIX ст.);

3) від молодограматиків до появи «Курсу загальної лінгвістики» (1916) Ф. де Соссюра (кінець XIX – початок XX ст.);

4) від поширення ідей Соссюра до нашого часу.

3. Передвісники та основоположники нового напряму в мовознавстві початку XIX ст.

Поштовхом для зародження порівняльно-історичного мовознавства, яке передбачає синтез порівняльного та історичного дослідження мов, ***стало ознайомлення європейців із санскритом.*** Перші відомості про санскрит у Європу стали надходити вже в **XVI ст.** (листи з Індії італійця ***Філіппо Сассеті,*** який прожив у Індії з 1583 до 1588 р.). Однак детальне ознайомлення із санскритом почалося наприкінці XVIII ст. завдяки працям англійця ***Ульяма Джонса*** (1746–1794), який багато років прожив у Індії і вивчав індійську культуру. Учений звернув увагу на регулярний збіг між

формами санскриту і латинської, грецької та англійської мов. На його думку, така велика кількість подібних збігів не може бути випадковістю, а, навпаки, є свідченням походження цих мов від одного спільного предка (прамови). Оскільки санскрит серед названих мов – найстаріша мова, то, за твердженням Джонса, він і є цією прамовою.

Це знамените відкриття Джонса в 1808 р. підтвердив німецький учений ***Фрідріх фон Шлегель*** (1772–1829) у розвідці «Про мову і мудрість індійців». Він довів близькість санскриту до латинської, грецької, німецької та перської мов як за лексичним складом, так і за граматичною структурою. Важливим є те, що Шлегель уперше не тільки наголошував на ролі граматичних елементів для встановлення мовної спорідненості, а й вказував на методологічну важливість порівняння форм дієвідмінювання. Як і Джонс, він уважав санскрит найдавнішою мовою, що нібито є прамовою розглянутих у його праці мов. Основною ідеєю цієї праці е думка про необхідність порівняльного дослідження мов. Уперше в мовознавстві тут вжито термін ***порівняльна граматика.***

Сассеті, Джонс і Шлегель є лише передвісниками порівняльно-історичного мовознавства. Його основи було закладено в першій половині XIX ст.

Основоположниками порівняльно-історичного мовознавства вважають німецьких учених Ф. Боппа, Я. Грімма, датчанина Р. Раска і росіянина О. Востокова.

Франц Бопп (1791–1867) – перший учений, який приступив до створення порівняльної граматики на основі зближення між санскритом і мовами Європи.

Свою першу роботу Бопп опублікував у віці 25 років ***(1816 р.)*** під назвою *«Про систему дієвідмінювання санскритської мови у порівнянні з такою грецької; латинської, перської та германської мов»,* яка заклала підвалини порівняльно-історичного методу. У цій праці автор досліджує дієслівні флексії і доходить висновку, що порівнювані форми слів подібні, а це свідчить про їх спільне походження. Бопп з'ясував, що для індоєвропейських мов характерна спільна граматична система.

Учений вважав, що первісний стан мов можна встановити на основі порівняння фактів живих і мертвих мов. Виводячи праформи, він пояснював явища однієї мови за допомогою фактів іншої. Це було новим у методології лінгвістичних досліджень. Свій метод Бопп

апробував на матеріалі 45 залучених до дослідження мов. Він увів у лінгвістичний обіг поняття звукового закону і термін *індоєвропейські мови* (його попередники вживали термін *індогерманські* мови).

Слабким місцем в концепції Боппа є пошуки першоджерела аналізованих форм. Він виходив з того, що слова утворювалися від односкладових коренів – дієслівних і займенникових. Від дієслівних коренів утворилися дієслова та іменники, а від займенникових – займенники і частки. На думку Боппа, закінчення відмінків і особових дієслів також були займенниковими коренями, які злилися з самостійними іменними і дієслівними коренями.

У ***1818 р.*** вийшла праця датського мовознавця ***Расмуса Раска*** (1787–1832) *«Дослідження в галузі давньопівнічної мови, або Походження ісландської мови»*. У ній Раск доводить наявність споріднених зв'язків між ісландською, грецькою, латинською і балто-слов'янськими мовами. Раск указав на ненадійність лексичних відповідників, тому, на його думку, слід довіряти граматиці: у процесі взаємодії мов лексика може запозичуватися, тоді як відмінкові форми і форми дієвідмінювання не запозичуються, а втрачаються. Звукові зміни в морфемах мають закономірний характер, через що фонетичні відповідники у споріднених мовах є регулярними. Для порівняльно-історичних досліджень можна використовувати лише ту лексику, яка служить для позначення найнеобхідніших понять.

Аналізуючи взаємозв'язки між литовською і слов'янськими мовами, учений уперше правильно визначає балтійські мови як самостійну галузь індоєвропейських мов, вказує на відмінності між слов'янськими, балтійськими та германськими мовами. Усі індоєвропейські мови, на думку Раска, походять від мертвої і незафіксованої фракійської мови, сліди якої зберегла давньогрецька мова, тому її варто розглядати як реального предка індоєвропейських мов. Заслуга вченого в тому, що він довів можливість побудови порівняльно-історичних студій на матеріалі окремих груп європейських мов.

У ***1819 р.*** з'явився перший том (із чотирьох) *«Німецької граматики»* ***Якоба Грімма*** (1785–1865). Це перша порівняльно-історична граматика германських мов. У ній автор акцентує на історичному підході до вивчення споріднених мов, описує граматичні форми германських мов та діалектів у їх історичному розвитку, починаючи з найдавніших писемних пам'яток. Грімм першим

сформулював конкретні закони звукових змін у мові, зокрема відкрив закон пересунення приголосних, за яким система зімкнених приголосних усіх германських мов змістилася на один ступінь. Цей закон, який пізніше дістав назву «закону Грімма», встановлює відмінності між германськими та іншими індоєвропейськими мовами. Сутність цього закону полягає в тому, що: індоєвропейським дзвінким проривним [b], [d], [q] у германських мовах відповідають глухі проривні [p], [t], [k]; індоєвропейським глухим проривним [p], [t], [k] – германські глухі щілинні [f], [th], [h]. Це був перший зразок фонетичних законів, які є загальновизнаними в сучасній лінгвістиці. «Німецька граматика» Грімма мала помітний вплив на написання історії окремих індоєвропейських мов.

У ***1820 р.*** відомий російський учений ***Олександр Христофорович Востоков*** (1781–1864) у *«Розвідці про слов'янську мову»* виявляє й доводить споріднені зв'язки між слов'янськими мовами. Це фактично перша праця з історичної фонетики слов'янської групи індоєвропейських мов. На основі зіставлення слов'янських мов Востокову вдалося відкрити у праслов'янській мові назалізовані голосні (юси), він визначив їх звукове значення (ці букви позначали відповідно носові голосні [ę] та [ǫ], які колись були в усіх слов'янських мовах, а згодом зникли, замінившись на [а] й [у] в усіх мовах, крім польської. У своїй праці розповідає про редуковані голосні, про їх занепад або ж заміну голосними [о] й [е] у певних позиціях у давньоруській мові. Учений уперше помітив закономірність у сполученні голосних із приголосними, наприклад: задньоязикові приголосні давньої мови не сполучалися з голосними переднього ряду, а шиплячі звуки та африкати з голосними заднього ряду.

Так, практично одночасно в різних країнах було «відкрито» порівняльно-історичний метод дослідження мов. Бопп на матеріалі відомих йому індоєвропейських мов, Раск на матеріалі ісландської, грецької, латинської та балто-слов'янських мов, Грімм – германських, а Востоков – слов'янських мов незалежно один від одного дійшли аналогічних, взаємодоповнювальних висновків про порівняльно-історичний метод. За ними пішли інші вчені, які опрацьовували принципи порівняльно-історичного дослідження різних груп індоєвропейської мовної родини.

4. Філософія мови В. фон Гумбольдта

Відкриття порівняльно-історичного методу в мовознавстві було

потужним поштовхом для лінгвістичної думки і відкрило широкі перспективи перед мовознавством.

Першим теоретиком у галузі мовознавства був ***Вільгельм фон Гумбольдт*** (1767–1835), німецький учений з різноманітними інтересами (цікавився не тільки мовознавством, а й антропологією, етнографією, історією, філософією, естетикою) і з яскраво вираженим філософським складом розуму та прагненням до теоретичних узагальнень.

Гумбольдт здобув освіту у Франкфуртському (на Одері) і Геттінгенському університетах. Вивчав право, політику, історію. Працював дипломатом. Належав до передових верств прусської чиновницької аристократії. Його близькими друзями були Гегель, Шиллер і Гете. У 1808–1810 рр. обіймав посаду міністра народної освіти Німеччини. *У* 1810 р. заснував Берлінський університет, який нині носить його ім'я та брата, природознавця й мандрівника Олександра фон Гумбольдта. В. Гумбольдт зробив вагомий внесок у філософію, естетику, юриспруденцію, літературознавство. Однак найбільше він прислужився мовознавству.

Коло лінгвістичних зацікавлень Гумбольдта надзвичайно широке. Цьому сприяло знання багатьох мов – баскської, санскриту, китайської, семіто-хамітських, малайсько-полінезійських й індіанських. У своїх працях використовував також матеріали давньоєгипетської, японської та інших мов.

Найбільше його цікавили загальнотеоретичні й філософські проблеми мовознавства. Основи загального мовознавства учений заклав у багатьох працях, найціннішою серед яких є його тритомна праця *«Про мову каві на острові Ява»*, яку вчений не встиг завершити, її було опубліковано посмертно в ***1836-1840 рр.*** Особливо широкої популярності набув вступ до неї *«Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства»,* у якому Гумбольдт виклав свою теоретичну концепцію, свою філософію мови. Ця праця стала знаменитою і справила великий вплив на розвиток мовознавства.

Провідною думкою концепції, її теоретико-методологічною основою є ***антропологічний підхід до мови***, за якого вивчення мови повинно здійснюватися в тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини, її культурою та духовним життям.

Основні положення концепції Гумбольдта.

1. За переконанням Гумбольдта, «Мова є душа в усій її

сукупності. Вона розвивається за законами духа». Мова загалом нерозривно пов'язана з людською духовною силою, а кожна конкретна мова – із духом народу – носія цієї мови. Мова – це зовнішній вияв духа народу: «мова народу є його дух, а дух народу є його мова, і важко уявити собі щось більш тотожне». Первинним є дух народу: «[...] духовна сила є найбільш життєвою і самостійною першоосновою, а мова залежить від неї». У той же час дух народу можна пізнати тільки через мову. Мова відображає найсвоєрідніші й найтонші риси народного духа, проникає в його таємниці.

2. Гумбольдт констатує нерозривність понять «мова» і «народ», «мова» і «культура». За його твердженням, мова є надбанням окремого народу, а народ – це спільність людей, яка розмовляє однією мовою. Мова невіддільна від культури. Вона тісно пов'язана з духовним розвитком людства, відображає розвиток культури. Мова закладена в самій природі людини. Вона необхідна для розвитку її духовних сил і формування світогляду.

3. Мова, за Гумбольдтом, є засобом самовираження індивіда, це орган внутрішнього буття, що виявляється в процесі внутрішнього самопізнання і самовираження.

4. Учений указував на нерозривну єдність мови і мислення. Мова, за Гумбольдтом, – це творче знаряддя, творчий орган вираження мислення, формування думки. Мислення не просто залежить від мови, а певною мірою зумовлюється кожною конкретною мовою; мови – органи оригінального мислення націй.

5. Уперше в мовознавстві започаткував розмежування понять мови і мовлення. За словами мовознавця, «мова як сукупність її продуктів відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності». Учений закликає вивчати живе народне мовлення.

6. Гумбольдт підкреслює еволюцію, розвиток мови, яку розглядає не як щось застигле, нерухоме, створене раз і назавжди, не як «мертвий продукт», а як безперервний творчий процес. За своєю суттю, на думку вченого, мова є щось постійне і разом з тим у кожний певний момент і мінливе. Мовознавець висуває ідею «національного світосприйняття», «народного духа», якими нібито керується розвиток мови і які здатні пояснити відмінності людських мов.

7. Гумбольдт першим звернув увагу на системний характер мови. На його думку, мова – це внутрішній взаємопов'язаний організм. Поділ мови на складові частини – результат наукової

абстракції і класифікуючої діяльності людини. За словами ученого, навіть на первинних етапах свого існування мова – цілісне і викінчене утворення. У мові нічого немає одиничного, кожний її окремий елемент виявляє себе лише як частина цілого.

Отже, з появою праць Гумбольдта настав новий етап у розвитку мовознавства. Учений створив стрункy й цілісну лінгвістичну концепцію, теоретично обґрунтував статус порівняльно-історичного мовознавства, заклав основи загального й теоретичного мовознавства. Його по праву вважають основоположником цих наук. Наукова творчість Гумбольдта справила глибокий вплив на розвиток лінгвістики. На проголошених ним теоретичних положеннях ґрунтуються різні сучасні напрями у мовознавстві: соціолінгвістика, менталінгвістика, етнолінгвістика, антрополінгвістика тощо.

Тема 3. Мовознавство ІІ половини XIX – початку XX ст.

Мета: визначити причини зародження, досягнення і недоліки натуралістичного, психологічного і молодограматичного напрямів у мовознавстві ІІ половини XIX ст., охарактеризувати лінгвістичні погляди А. Шлейхера, Г. Штейнталя, представників молодограматичної школи, засновників нових лінгвістичних течій і шкіл кінця XIX – початку XX ст. (Г. Шухардта, К. Фосслера, представників неолінгвістики, І. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра), проаналізувати основні положення концепції мови Ф. де Соссюра, вказати її сильні і слабкі сторони; розвивати логічне мислення студентів, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; виховувати шанобливе ставлення до досягнень світового та вітчизняного мовознавства.

План

1. Основні напрями в мовознавстві ІІ половини XIX ст.
2. Молодограматизм у лінгвістиці.
3. Історико-культурні течії в мовознавстві.
4. І. О. Бодуен де Куртене і Казанська лінгвістична школа.
5. Соціологічний напрям. Лінгвістична концепція Ф. де Соссюра.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Лінгвістично-філософські погляди О. Потебні.
2. Логіко-граматична школа середини XIX ст.
3. Проблеми загального і порівняльно-історичного мовознавства

у працях П. Ф. Фортунатова.

4. Послідовники Ф. де Соссюра.
5. Українська лінгвістична наука XIX–XX ст.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – С. 51–91.

Допоміжна

2. Кобилянський Б. В. КНІМ. – С. 56–84; 95–99.
3. Ковалик І .І., Самійленко С. П. ЗМ: ІЛД. – С. 91–111, 123–214.
4. Удовиченко Г. М. ЗМ: ІЛУ. – С. 43–130.

1. Основні напрями в мовознавстві II половини XIX ст.

Порівняльно-історичне мовознавство другої половини XIX ст. супроводжувалося вдосконаленням прийомів лінгвістичного аналізу, розширенням наукових горизонтів. Встановлюються **зв**'язки мовознавства з іншими науками, формуються нові школи: натуралізм, психологізм, молодограматизм.

Натуралізм – напрям, який поширював принципи і методи природничих наук на вивчення мови і мовленнєвої діяльності

Виникнення натуралістичної школи зумовлене бурхливим розвитком у середині XIX ст. природничих наук. Основоположником натуралізму став німецький мовознавець ***Август Шлейхер*** (1821-1868) – професор Єнського університету. Основними працями Шлейхера є «Мови Європи в систематичному огляді» (1850), «Морфологія церковнослов'янської мови» (1852), «Про морфологію мови» (1859), «Підручник литовської мови» з хрестоматією і словником (1856-1857), «Порівняльно-історичні дослідження» (1848), «Німецька мова» (1860). Найголовніша праця – *«Компендіум* (тобто стислий виклад) *порівняльної граматики індоєвропейських мов»* (1861), яка за 15 років витримала 4 видання; у ній узагальнено надбання мовознавства у вивченні індоєвропейських мов за останні 40 років, вона була спробою відтворити індоєвропейську мову та простежити розвиток кожної з її галузей.

Натуралістична концепція мови викладена у працях «Теорія Дарвіна і мовознавство» (1863) і «Значення мови для природної історії людини» (1865), У них подано теоретичні погляди Шлейхера, у яких синтезовано ідеї Боппа, Гумбольдта і Дарвіна.

У пошуках визначення сутності мови, її специфіки А. Шлейхер звертається до природознавства, розглядає мову як біологічну функцію організму і будує своє розуміння мови.

Лінгвістична концепція вченого спиралася на три тези:

1) мова – природний організм, вона живе за тими ж законами, що і всі організми природи;

2) мовознавство належить до природознавчих наук;

3) методом мовного дослідження повинен бути натуралістичний метод.

Основні ідеї А. Шлейхера:

1. Шлейхер переносить на класифікацію мов запозичену з біологічної систематики класифікацію рослин і тварин (рід, вид, підвид, різновид, особина). Роду відповідає прамова, виду – мова певного етносу, підвиду – діалект, різновиду – говірка, особині – мовлення окремих людей.

2. Розвиток мови, за Шлейхером, відбувається за законами, які не мають винятків *(поняття законів розвитку мови вперше ввів у мовознавство саме Шлейхер*). Учений переносить на мову закон мінливості видів (тобто мов певного етносу) і закон боротьби за існування. Як весь органічний світ розвивався з одноклітинних організмів, так само й мови світу беруть свій початок від найпростіших мов. Відмінності між мовами зумовлені відмінностями життєвих умов народів, які користуються тією чи іншою мовою.

3. Життя мови, за переконанням Шлейхера, складається з двох періодів: доісторичного та історичного. У доісторичному періоді мова розвивається від простої до складної, збагачується новими формами (тут Шлейхер іде за Гумбольдтом, який стверджував, що всі вищі форми мови виникли з простіших: аглютинативні з ізолюючих, а флективні з аглютинативних). В історичному періоді відбувається регрес, розпад мови (зникає багатство форм, простежується тенденція до спрощення). Це період старіння і поступового вмирання мови. Цим твердженням Шлейхер заперечує Гумбольдту, який вважав, що мова постійно вдосконалюється.

4. Згідно з Шлейхером мова не має історії розвитку, у неї тільки біологічний ріст. З цього погляду Шлейхер створив свою теорію родовідного дерева (генеалогічну класифікацію мов): індоєвропейську мовну сім'ю учений зобразив у вигляді дерева, що внизу має спільний стовбур (прамова), який далі розгалужується (вітки мовних груп).

Заслугою вченого є те, що він чітко сформував поняття індоєвропейської прамови, тобто мови, від якої походять усі індоєвропейські мови. Такою мовою він вважав не санскрит, як

висловлювали припущення до нього а мову яка існувала до появи писемності і зникла, але яку на основі живих мов та пам'яток писемності мертвих мов можна реконструювати. Санскрит, слушно доводить він, не індоєвропейська прамова, в найстаріша представниця індоєвропейської родини мов. Згідно з його теорією родовідного дерева колись єдина мова (прамова) внаслідок розселення мовців по різних територіях розпалася на частини, а ті частини в свою чергу розпадалися далі.

5. Шлейхер, на відміну від інших лінгвістів, розрізняв мовознавство і філологію. Мовознавство відносив до природничих наук, а філологію – до історичних. Мовознавця він порівнював із ботаніком (вивчає все, що є в мові), а філолога (літератора) – із садівником (доглядає за мовою, культивує все краще в ній).

Натуралістичну концепцію мови, крім Шлейхера, розвивали німецькі вчені ***Моріц-Карл Раnn*** (1803-1883), який написав праці *«Фізіологія мови»* (1840), *«Порівняльна граматика як природнича наука»* (1852); ***Макс Мюллер*** (1823-1900), відомий своїми *«Лекціями з науки про мову» (*1861), у яких дуже спрощено трактував мовну діяльність («Мозок виділяє думку, як печінка виділяє жовч»), та американський лінгвіст ***Вільям-Дуайт Уітні*** (1827-1894), який у 1875 р. опублікував дослідження *«Життя і ріст мови».*

Натуралістична концепція Шлейхера справила вплив на компаративістів наступного покоління – молодограматиків, які сприйняли його положення про розвиток мови, зокрема поняття мовного закону.

Позитивні сторони концепції А. Шлейхера. У мовознавстві залишилися сформульовані Шлейхером принципи порівняльно-історичного дослідження, концепція родовідного дерева, робочі прийоми реконструкції праформ, зокрема позначення зірочкою (*) незасвідчених реконструйованих форм.

***Недоліки концепції*:** пояснення причин розвитку мови тільки біологічними чинниками, характеристика індоєвропейських мов як найдосконаліших, відрив розвитку мов від історії суспільства. Мову не можна прирівнювати до організму, який народжується, росте, розвивається, старіє і вмирає. Смерть мов має не біологічний, а соціальний та історичний характер. Як зазначив О. Потебня, «організм живе самостійно, а слово тільки в устах людини». Мова може загинути тільки разом із народом – її носієм.

Під впливом ідей Гумбольдта й у зв'язку з інтенсивним розвитком психології в середині XIX ст. виник психологічний напрям у мовознавстві.

Психологічний напрям – сукупність течій, шкіл, концепцій, які розглядають мову як феномен психологічного стану і діяльності людини чи народу.

У цьому напрямі одразу виокремилися ***дві концепції:***

1) індивідуального психологізму;

2) колективного психологізму.

Представники індивідуального психологізму досліджували *психологію мовлення*, тобто психічні процеси, пов'язані з мовленнєвими актами, а *представники колективного психологізму – психологію мови*, тобто психологічні закономірності, які виявляються в системі мови і в її історичному розвитку.

Усі психологічні течії в мовознавстві об'єднані спільними ознаками:

1) розглядом мови як феномену психологічного стану й діяльності людини або народу;

2) різко негативним ставленням до логічної школи в мовознавстві;

3) акцентуванням на провідній ролі психології в поясненні мовних процесів.

Психологізм характерний для праць таких учених XIX ст., як Г. Лотце, Г. Штейнталь, О. Потебня, В. Вундт, К. Бюлер та ін.

Основоположником психологізму в науці про мову вважають ***Геймана Штейнталя*** (1823-1899) – професора Берлінського університету. Свою психологічну концепцію мови вчений виклав у працях***:*** «Граматика, логіка і психологія, їх принципи і взаємовідношення» (1855), «Вступ до психологи та мовознавства» (1871), «Походження мови» (1851), «Класифікація мов як розвиток мовної ідеї» (1850), «Характеристика найважливіших типів будови мов» (1860), «Філософія мови» (1858), «Філософія, історія і психологія та їх взаємовідношення» (1863).

Основні ідеї Штейнталя:

1) мовознавство належить до психологічних наук, оскільки воно має справу з мовним мисленням і мовною свідомістю;

2) предметом мовознавства є мова як об'єкт психологічного спостереження. Однак значення її він обмежує, зводить лише до

«вираження усвідомлених внутрішніх, психологічних і духовних рухів, станів і відношень за допомогою артикульованих звуків»;

3) мовознавство «є найкращим вступом до психології народу», оскільки «народний дух» знаходить своє відображення в моралі, звичаях, вчинках, традиціях, фольклорі, але найбільше у мові;

4) мова як психічне явище не виключає її залежності від суспільства. В індивіда виникають психічні утворення, комплекси уявлень, які без впливу інших людей не виникли б або виникли б дуже пізно.

Філософія мови Штейнталя є реакцією на логічну граматику XIX ст. і натуралізм Шлейхера. Логічна концепція мови була представлена працями німецького вченого Карла Беккера (1775-1849), особливо його розвідкою «Організм мови» (1841), де найповніше викладено авторську теорію логічної граматики. Зробивши критичний аналіз цієї праці, Штейнталь доводить, що слово і поняття, речення і судження, граматичні категорії і логічні категорії не є тотожними: «категорії мови і логіки несумісні і так само мало можуть співвідноситися між собою, як поняття кола і червоного». Неприйняття логічної концепції мови спричинило заміну деяких традиційних мовознавчих термінів новими, наприклад, психологічний суб'єкт, психологічний предикат тощо.

2. Молодограматизм у лінгвістиці

Молодограматизм – напрям у порівняльно-історичному мовознавстві, мета якого – дослідження живих мов, які нібито розвиваються за суворими, що не знають винятків, законами. ***Час зародження:*** 70-ті роки XIX ст.

Специфічні риси напряму. До 70-тих років XIX ст. в мовознавстві досліджувалися глобальні філософські проблеми, спостерігалося прагнення до широких узагальнень. Для нового напряму характерна відмова від розгляду не підкріплених фактичним матеріалом «вічних проблем» науки. Завданням ученого стало спостереження, реєстрація і узагальнення фактів. Такі питання мовознавства, як мова і «дух народу», походження мови, стадіальність у розвитку мов, типологічна класифікація мов, вважали ненауковими. Залишився порівняльно-історичний метод, але його метою вже не була реконструкція прамови.

Представники*:** учені Лейпцизького університету ***Август Лескін (1840-1916), ***Карл Бругман*** (1849-1919), ***Герман Остгоф*** (1847-1909), ***Герман Пауль*** (1846-1921), ***Бертольд Дельбрюк*** (1842-

1922). Згодом до них приєдналися датські дослідники *Карі Вернер* (1846-1896), *Вільгельм Томсен* (1842-1927), норвежець *Софус Бугге* (1833-1907), француз *Мішель Бреаль* (1832-1915), італієць *Граціадно-Ізая Асколі* (1829-1907), росіянин *Пилип Фортунатов* (1848-1914), американець *Вільям-Дуайт Уїтні* (1827-1894) та ін.

Молодограматизм став світовим напрямом у мовознавстві. Сам термін «молодограматики» був спочатку іронічною назвою, яку дав представникам Лейпцизької школи німецький філолог Фрідріх Царнке (1825-1891) за їхнє завзяття, молодечий запал і навіть задерикуватість, з якими вони «нападали» на старше покоління мовознавців. К. Бругман обернув цю іронічну назву на символ нової лінгвістичної школи, і з часом вона стала лінгвістичним терміном.

Причини зародження. Становлення молодограматизму зумовлене внутрішніми чинниками розвитку мовознавства, пошуком шляхів подолання кризи, у якій опинилася компаративістика 60-х років XIX ст. (заперечення глотогонічної теорії Гумбольдта і критика ідеалізованої прамови Шлейхера та його теорії двох етапів розвитку мови). Молодограматики прагнули уточнити основні принципи та завдання науки про мову й удосконалити методику лінгвістичного дослідження.

Основні ідеї молодограматизму викладені у «Передмові» Остгофа й Бругмана до першого тому «Морфологічних досліджень у галузі індоєвропейських мов» (1878), а також у працях Пауля «Принципи історії мови» (1880) та Дельбрюка «Вступ до вивчення мови. З історії й методології порівняльного мовознавства» (1880) і «Основні питання дослідження мови» (1901).

Методологія молодограматиків будувалася на індивідуальному психологізмі та історизмі. На думку Пауля, в дійсності існує лише індивідуальна психологія. Поняття, що виражаються мовою, виникають у надрах душі індивіда і ніде більше. Усі мовні зміни також відбуваються у звичайній мовленнєвій діяльності індивіда: «будь-яка мовна творчість завжди індивідуальна», «жодних мов, крім індивідуальних, не існує», а те, що звичайно називають загальнонародною мовою, «є просто абстракцією, яка не має відповідника в реальній дійсності», і «на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів». Звідси заклик молодограматиків вивчати «людину, яка говорить».

Історичний підхід до мови молодограматики вважали єдиним способом наукового вивчення мови. «Дехто, – пише Пауль, –

заперечуючи мені, вказував, що, крім історичного, існує ще й інший спосіб наукового вивчення мови. Ніяк не можу погодитися з цим [...]. Мені загалом невідомо, як можна з успіхом розмірковувати про мову, не добуваючи відомостей про її історичне становлення».

Молодограматики вважали необхідним вивчення живих мов і діалектів, які, на їхню думку, легше, ніж мертві давні мови, піддаються спостереженню і, відповідно, у них легше простежити закономірності розвитку мови. Реконструкція індоєвропейської прамови, за їхньою оцінкою, – несерйозне заняття. Мовознавство повинно оперувати фактами, істина яких точно встановлена, а, отже, стати точною наукою. Однак всупереч своїм заявам вони нерідко займалися реконструкцією прамови.

Вихід мовознавства з кризи молодограматики вбачали у відкритті законів мови. Ними були сформульовані фонетичні закони, які діють у межах однієї мови, за певного часу і за наявності однакових звукових умов без будь-яких винятків. З часом молодограматики дію фонетичних законів обмежили такими чинниками:

А) іншомовними запозиченнями;

Б) звуковими законами, що діють в інших напрямах;

В) новотворами за аналогією.

У пізніших працях Дельбрюк заперечує закономірність звукових змін, оскільки «мова складається з людських дій і вчинків, які, очевидно, довільні», що засвідчує кризу молодограматичної концепції.

Одним із вирішальних чинників виникнення різноманітних змін у будові

мови молодограматики визначають аналогію, яка ґрунтується на психічних явищах асоціації і є причиною нефонетичних змін будови слова.

Заслуги молодограматиків:

1. Ними створено цілісну картину індоєвропейського вокалізму, фонетичних чергувань, морфонологічних явищ.
2. Установлено об’єктивні підходи до етимологічного аналізу, реконструкції праформ;
3. Вони дали доволі достовірні знання про морфологічну структуру і звуковий склад індоєвропейської прамови.
4. Уклали порівняльно-історичні граматики різних мовних груп й опис давніх мов і діалектів.

***Недоліки молодограматиків**:*

1) звузили наукову проблематику: досліджували переважно фонетику, менше уваги приділяли вивченню морфології і майже не торкалися синтаксису; написані молодограматиками численні історичні граматики індоєвропейських мов складаються переважно з історичної фонетики й меншою мірою історичної морфології;

2) відмова від постановки загальнотеоретичних питань;

3) у фонетичних законах і аналогії вбачали засіб вирішення всіх мовознавчих проблем;

4) абсолютизували історичний аспект на шкоду синхронічному;

5) надмірно захоплювалися психологією, зловживали психологічною термінологіє,не розмежували завдань мовознавства і психології.

3. Історико-культурні течії в мовознавстві

Хоча молодограматичний напрям вніс багато нового і цінного в науку про мову, однак деякі його твердження були суперечними і навіть помилковими. Прийнявши положення про те, що реально існують лише мови окремих індивідів, молодограматики фактично утвердили індивідуальну психологію як теоретичну основу мовознавства, що унеможливлювало опрацювання проблеми онтології мови. Вони також недооцінювали значення позамовних чинників, взаємодію мов і діалектів, вплив писемної традиції тощо. Суто емпіричний підхід до мовного матеріалу, відмова від постановки кардинальних теоретичних проблем і яскраво виражене психологічне забарвлення мовознавчих студій заслонили власне лінгвістичний аналіз. Усе це не задовольняло багатьох мовознавців. Саме тому наприкінці XIX – початку XX ст. виникають нові лінгвістичні школи, які виступають із критикою молодограматизму. До них належать *Школа «слів і речей», Школа естетичного ідеалізму, неолінгвістика, Казанська лінгвістична школа І. О. Бодуена де Куртене,* а також *соціологічний напрям*, заснований швейцарським мовознавцем *Ф. де Соссюром*.

Школа «слів і речей» – мовознавчий напрям, який висунув принципи вивчення лексики у зв’язку з культурою й історією народу. Сформувалася в 1909 р.

Завдання школи: замість абстрактної «історії звуків» молодограматиків вивчати історію слів, залучаючи не тільки лінгвістичний аналіз, а й історію названої словом речі. На противагу молодограматикам, які вивчали фонетику й морфологію і майже не

торкалися семантики, Школа «слів і речей» зосереджує увагу на семантиці слів, на розвитку та зміні їхніх значень.

Одним із засновників Школи «слів і речей» вважають мовознавця ***Гуго Шухардта*** (1842-1927) – професора Віденського університету. Він багато праць присвятив найрізноманітнішим мовам (слов'янським, кельтським, угорській, баскській, кавказьким, хамітським, креольським), хоча найбільше його цікавили романські мови.

Учений запропонував цікаві розробки в галузі лексичної семантики й етимології. За переконанням Шухардта, щоб знайти закономірності розвитку семантичної системи мови, необхідно створити історію слів-речей. Під річчю розуміє і предмети, і дії, і стани; істоти й неістоти реального і нереального світу. Між річчю і словом, на його думку, перебуває уявлення, однак між історією речей та історією слів існує повний паралелізм. Учений робить правильні висновки про співвідношення історії позначення і значення: 1) річ може змінюватися при незмінності позначення; 2) річ залишається незмінною, але змінюється позначення.

Шухардт вважає, що етимологія слова може бути встановлена семантично, без з'ясування його фонетичної історії (у молодограматиків етимологія ґрунтувалася на аналізі звукової форми за допомогою звукових законів).

Шухардт розвинув методику дослідження історичної лексичної семантики. Його праці вплинули на виокремлення в мовознавстві особливої галузі – ономасіології (науки про назви). Вони також сприяли обґрунтуванню завдань і методів вивчення словникового складу за предметними групами, укладанню ідеографічних словників.

Шухардт висунув низку загальнотеоретичних положень. Зокрема, він, на відміну від мовного індивідуалізму молодограматиків, наголошував на суспільному характері мови. З цих позицій критикує молодограматичне вчення про звукові закони: «Фонетичні закони і соціальний характер мови несумісні одне з одним».

Шухардтом була висунута концепція «схрещування мов», згідно якої немає чітких меж між діалектами і мовами, а є поступовий перехід однієї мови в іншу, звідси припущення, що у мовах має місце процес географічного припущення і що одна й та сама мова може мати кілька предків.

Отже, позитивним у Школі «слів і речей» є новий підхід до вивчення мови, опрацювання нових методик її опису, що вплинуло на зародження лінгвістичної географії та соціологічного напряму в мовознавстві. Однак відмова від поняття закону загалом без заміни його чимсь іншим негативно впливала на методику порівняльно-історичних досліджень, оскільки позбавляла компаративіста чітких критеріїв.

Школа естетичного ідеалізму – мовознавчий напрям, представники якого розглядали мову як творчу діяльність індивіда.

Естетичною названа тому, що естетика в цій школі проголошувалась основою мовознавства, а ідеалістами називали себе представники цієї мовознавчої течії.

Засновником Школи естетичного ідеалізму є німецький учений ***Карл Фосслер*** (1872-1949) – професор Мюнхенського університету, знавець романських мов і літератур.

Найвизначнішими мовознавчими працями Фосслера є «Позитивізм й ідеалізм у мовознавстві» (1904), «Мова як творчість і як розвиток» (1905), «Дух і культура в мові» (1925) та ін.

Фосслер виступив із різкою критикою молодограматизму. Молодограматиків він називає позитивістами, а представників своєї школи – ідеалістами. Учений зазначає, що під цими термінами необхідно розуміти не різні філософські системи, а два напрями в методах пізнання. Якщо позитивісти – це вчені, які найближчою метою вважають точний опис наявних фактів, то ідеалісти прагнуть до встановлення причинового зв'язку між явищами. Ученому, на думку Фосслера, не можна обмежуватися описом фактів. Він мусить вирішувати важливі проблеми, порушені Гумбольдтом.

Фосслер вважає мовознавство історичною наукою. Мову, услід за Гумбольдтом, визначає як «вираження духа», а закони її розвитку вбачає в «діяльності духа».

Складовою фосслерівської концепції стало вчення італійського естетика й філософа Бенедетто Кроче (1866-1952), який у своїй праці «Естетика як наука про вираження і як загальна лінгвістика» (1902) висловив такі думки: 1) мовленнєвий акт є творчим актом, який зближує мову з мистецтвом; 2) мовознавство й естетика мають єдиний об'єкт дослідження, тому філософія мови і філософія мистецтва – одне й те саме; 3) лінгвістика є складовою частиною загальної естетики; 4) лінгвістика, як і естетика, не має нічого

спільного з логічним пізнанням і повинна ґрунтуватися на інтуїтивному пізнанні.

Відштовхуючись від цих положень Кроче, Фосслер стверджує, що нове мовознавство повинно забезпечити суто естетичний і естетико-історичний розгляд мови. Як і Кроче, основною функцією мови він вважає естетичну і закликає саме з цього погляду вивчати мову. До того ж, на його думку, насамперед варто досліджувати творчий акт індивіда, тобто говоріння, бо «будь-яка зміна й розвиток мови в кінцевому підсумку є продуктом смаку або естетичного чуття мовця»; «сама можливість і сам факт здійснення такої зміни зумовлені глибоко прихованим, майже непомітним естетичним механізмом».

Мовні цінності, наголошує Фосслер, творять вибрані особистості. Отже, «за своєю суттю будь-який мовний вираз є індивідуально-духовною творчістю, а мова загалом – виявом національного характеру через геніальну особистість». Проте Фосслер зауважує, що розвиток мови проходить через індивідуальну мовну творчість за умови, коли інші індивіди її сприймуть. Саме в цьому розумінні мова стає «колективною творчістю». Отже, у процесі розвитку мови діють дві сили: творча особистість й інертна маса, яка наслідує й повторює створене особистістю, приймає або відхиляє новації, вживає, зберігає й поширює їх.

Згідно з Фосслером тільки стилістика є власне наукою про мову, бо лише вона вивчає індивідуальну духовну творчість. Фонетика, морфологія, синтаксис і лексикологія «повинні повністю розчинитися в естетичному розгляді мови». Мовознавство є складовою частиною естетики. Зважаючи на це, мову треба розглядати від більших до дрібніших одиниць (виходячи зі стилістики, через синтаксис – до морфології та фонетики), однак зворотний порядок аналізу провокує «хибний причиновий зв’язок».

Як і Кроче, Фосслер різко протиставляє мовознавство і логіку: «мова не має логічної природи і не може бути піддана логічному розгляду»; «поняттями можна мислити, а не говорити»; у мові маємо справу з уявленнями (враженнями, образами), а не з поняттями.

Отже, *заслуга Фосслера* в тому, що він поставив перед мовознавством нові завдання: лінгвістичне вивчення стилістики, дослідження співвідношення мови письменників і загальнонародної мови та зв’язку історії культури з розвитком мови.

Істотним *недоліком наукової концепції Фосслера* є недооцінка суспільного чинника, ототожнення історії розвитку мови з історією мистецтва, а мовознавства зі стилістикою, відірваність мови від мислення.

Школа естетичного ідеалізму довго була популярною і сприймалась багатьма вченими як альтернатива порівняльно-історичному мовознавству. Із 30-40-х років XX ст. втратила популярність, хоч існувала до середини XX ст.

Неолінгвістика – опозиційний до молодограматизму напрям, який трактував мову з позицій ідеалізму й естетизму.

Представниками цього напряму є італійські вчені ***Маттео Бартолі*** (1873- 1946), ***Джуліо Бертоні*** (1878-1942), ***Вітторе Пізані*** (1899-1990) і ***Джуліано Бонфанте*** (1904-1987). Пояснюючи назву нової школи, Бартолі протиставляє її молодограматизму: молодограматики досліджували тільки граматику, а неолінгвісти хочуть бути лінгвістами, тобто вивчати всі мовні проблеми.

Принципи й методи неолінгвістики викладено в таких працях:

1. «Короткий нарис неолінгвістики» Бартолі та Бертоні (1926).
2. «Вступ до неолінгвістики» Бартолі (1925).
3. «Позиція неолінгвістики» Бонфанте (1947).

Неолінгвістика – еклектичний напрям, її принципи ґрунтуються на ідеях Гумбольдта, Кроче, Фосслера і Шухардта. Услід за Гумбольдтом і Кроче неолінгвісти розглядають мову як духовну діяльність і художню творчість, вважаючи її продуктом естетичної творчості індивідів. Як і Фосслер, підкреслюють, що «будь-яка мовна зміна має індивідуальне походження; спочатку це вільна творчість людини, яка імітується й асимілюється другою людиною, потім третьою, поки не поширіться на більш чи менш значній території».

Неолінгвісти не сприймали вивчення мови в суто лінгвістичних категоріях, яке було характерним для молодограматиків, і акцентували на зв’язку мовознавства з історією, літературознавством, культурологією.

Вони виступили проти методики дослідження і загальнотеоретичних положень молодограматиків. На думку неолінгвістів, мову необхідно не тільки описувати, а глибоко проникати в її суть, пояснювати її функціонування й розвиток.

Критикуючи молодограматиків за спрощення й схематизацію, за неувагу до «людського чинника», нехтування індивідуальною творчістю, прагнення відокремити лінгвістику від інших наук,

неолінгвісти натомість нічого не запропонували, крім суто індивідуального розгляду історії окремих мовних фактів.

Закликаючи мовознавців розкривати складність мовного розвитку і враховувати у вивченні мови конкретні умови її розвитку, неолінгвісти насправді обмежувалися лише географічним чинником, тобто розглядали мову передусім **з** погляду територіального поширення певних явищ. Бартолі навіть назвав свій напрям просторовою лінгвістикою.

Основним методом дослідження мови неолінгвісти вважали встановлення ізоглос, тобто ліній на карті, які показують межі поширення мовних явищ. Виходячи з цього, вони визначають мову як механічну сукупність ізоглос.

За допомогою даних просторової лінгвістики неолінгвісти роблять спроби вийти за межі мовної сім'ї і встановити зв'язки між індоєвропейськими мовами та іншими мовними родинами. На відміну від молодограматиків, які проповідували теорію полігенезу мов (походження мов світу від декількох прамов), неолінгвісти підтримували теорію моногенезу, тобто походження всіх мов світу від одного предка.

За переконанням неолінгвістів, усі мови світу є змішаними. Так, французька мова є результатом змішування латинської й германської, іспанська – латинської й арабської, румунська – латинської та слов'янської, чеська – слов'янської та німецької, болгарська – слов'янської та грецької, російська – слов'янської та фінно-угорської. Таким чином, у реальності маємо мовну родину не за спільним походженням, а за результатом контактування, схрещення. Унаслідок тривалого контактування, взаємовпливу можуть виникати мовні союзи – особливі типи ареально-історичної спільності мов, які характеризуються певною кількістю спільних структурних і матеріальних ознак.

Отже, неолінгвісти на противагу молодограматикам, які вивчали мову в діахронії, наголошували на синхронно-діахронній взаємодії різних мовних фактів, досліджували живі реальні діалекти, удосконалили методику лінгвістичної географії, пов'язали її з проблемами порівняльно-історичного мовознавства.

Недоліками неолінгвістики є захоплення екстралінгвальними фактами, недооцінка системно-структурних властивостей мови, розуміння мови як абстракції (реальністю вважали мову окремої людини, а національну мову – абстракцією).

4. І. О. Бодуен де Куртене і Казанська лінгвістична школа

Казанська лінгвістична школа сформувалася в 70-80-ті роки XIX ст. Засновник цієї школи – ***І. О. Бодуен де Куртене***, а її представниками були його учні, зокрема ***М. В. Крушевський*** і ***В. О. Богородицький.***

Ідеї Казанської лінгвістичної школи викладені у:

1) програмах лекцій, прочитаних Бодуеном де Куртене в Казанському університеті,

2) книжці М. Крушевського «Нарис науки про мову» (1883),

3) працях В. Богородицького «Нариси з мовознавства і російської мови» (1901) та «Лекції з загального мовознавства» (1911).

Іван (Ян) Олександрович Бодуен де Куртене (1845-1929) – видатний російський і польський мовознавець із старовинного французького роду, член Польської АН з 1887 р., член-кореспондент Петербурзької АН з 1897 р., дійсний член НТШ у Львові з 1914 р. Закінчив Варшавський університет (Головну школу), після чого стажувався у Празі, Відні, Берліні, Лейпцигу, де слухав лекції відомих мовознавців, зокрема Шлейхера і Лескіна. Листувався з Ф. де Соссюром, Г. Паулем, Г. Шухардтом, О. Єсперсеном, А. Мейє. Писав праці російською, польською, німецькою, французькою, чеською, італійською, литовською та іншими мовами. Викладав у Казанському (1874-1883), Юрієвському (Дерпському, Тартуському, 1883-1893), Краківському (1894-1899), Петербурзькому (1900-1918) і Варшавському (1918-1929) університетах. Був людиною прогресивних поглядів. Захищав права малих народів Росії та їхніх мов, за що був ув'язнений у 1914 р. Доводив окремішність і самобутність української мови.

Основні лінгвістичні ідеї Бодуена де Куртене викладені у працях «Деякі випадки дії аналогії в польській мові» (1868), «Про давньопольську мову до XIV ст.» (1870), «Дослід фонетики резанських говірок» (1874 – докторська дисертація), «Дослід теорії фонетичних альтернацій» (1895), «Деякі розділи порівняльної граматики слов'янських мов» (1881), «Про класифікацію мов» (1910) і в численних (600) статтях.

Лінгвістичні погляди і заслуги вченого.

1. Вихід із кризи мовознавства кінця XIX ст. Бодуен де Куртене вбачав у зв'язку лінгвістики з психологією і соціологією, у послідовному синхронному підході до мови, у відмові від обов'язкового історизму.

2. Мова, за переконанням ученого, є явищем колективно-індивідуальним. На відміну від молодограматиків для концепції Бодуена де Куртене характерний не індивідуальний, а колективний (соціальний) психологізм. Попри психологічну забарвленість концепції їй притаманне розуміння соціальної суті мови: «Сутність людської мови виключно психічна», – пише він, а далі продовжує: «Оскільки мова можлива тільки в людському суспільстві, то крім психічного аспекту ми повинні бачити в ній завжди аспект соціальний. Основою мовознавства повинна служити не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія».

3. Новим для мовознавства XIX ст. є намагання Бодуена де Куртене обґрунтувати необхідність і важливість статичного (описового) аналізу мови всупереч панівному на той час порівняльно-історичному. Не заперечуючи порівняльно-історичного методу, учений доводить, що для розкриття механізму мови годиться тільки описовий метод.

4. Бодуен де Куртене підійшов до розрізнення двох станів мови: статики й динаміки, що пізніше буде названо Ф. де Соссюром синхронією й діахронією. У мові одночасно діють закони рівноваги і закони історичного розвитку мови. Статика стосується перших, а динаміка – других.

5. Учений розуміє мову як систему. Мова, вважав він, це така сукупність, частини якої пов’язані між собою відношеннями значення і форми. Кожне мовне явище можна вичерпно описати лише за умови врахування системних зв’язків. У мовній системі він виділяє три підсистеми: фонетичну, морфологічну й синтаксичну.

6. Першим звернув увагу на соціальну диференціацію мови.

7. Бодуен де Куртене ввів до мовознавства поняття фонеми і морфеми. Фонема визначається ним як психічний представник звука, що має смислорозрізнювальну функцію. Фонема – результат мовного узагальнення, абстракція від реальних звукових реалізацій, інваріант стосовно варіантів, тобто звуків. Таке визначення фонеми для того часу було прогресивним, і його зрозуміли лише в другій чверті XX ст. Морфему Бодуен де Куртене трактував також психологічно: «Морфема – будь-яка частина слова, що має самостійне психічне життя і далі не членується з цього погляду (тобто з погляду самостійного психічного життя).

8. Бодуен де Куртене є творцем теорії чергувань, яку виклав у праці «Дослід теорії фонетичних альтернацій» (1895). Ця теорія стала

основою морфонології.

9. Бодуен де Куртене започаткував концепцію *мовних союзів*, порушив проблему лінгвістичного часу (стосується темпів розвитку однієї мови порівняно з іншою), уперше звернув увагу на важливість для лінгвістики вивчення мовленнєвих розладів (афазій).

Отже, Бодуен де Куртене збагатив мовознавство численними оригінальними ідеями, які вплинули на подальший розвиток мовознавства, зокрема на формування структуралізму (особливо Празького лінгвістичного осередку) і соціологічної школи. Багато його положень виявилися близькими до лінгвістичної концепції Ф. де Соссюра, що з'явилася значно пізніше. Л. В. Щерба і Є. Д. Поливанов навіть вважали, що в концепції Соссюра не було нічого нового порівняно з тим, що значно раніше написав Бодуен де Куртене. Проте Бодуен де Куртене виклав свої ідеї фрагментарно, він не створив цілісної системи, як то зробив Соссюр. Недоліками бодуенівського вчення також вважають: зведення всієї суті мови до індивідуального мовлення; знецінювання в окремих випадках порівняльно-історичного погляду на явища мови; нерозгорненість у викладі нових ідей і положень.

5. Соціологічний напрям. Лінгвістична концепція Ф. де Соссюра

Соціологічний напрям (соціологізм) – сукупність течій, шкіл і окремих концепцій, які трактують мову як соціальне явище.

Основоположник напряму – ***Фердинанд де Соссюр*** (1857-1913). Народився Соссюр у Женеві, у сім'ї вчених. Навчався у Женевському (1875) і Лейпцизькому (1876-1978) університетах, слухав лекції К. Бругмана, Г. Остгофа, А. Лескіна. Першу працю «Мемуари про початкову систему голосних» опублікував у 1879 р. (єдина серйозна праця, опублікована за його життя). Ця наукова розвідка настільки випередила час, що її зрозуміли й оцінили аж через 50 років, її вважають символом наукового передбачення в лінгвістиці. У ній встановлено початкову систему голосних індоєвропейської прамови.

Протягом 1907-1911 рр. він прочитав три курси із загального мовознавства, які не мав на меті публікувати. Після смерті Соссюра його учні А. Сеше й Ш. Баллі в 1916 р. за своїми конспектами його лекцій видали «Курс загальної лінгвістики», в якому викладено оригінальне вчення їхнього вчителя, що знаменувало переворот у мовознавстві.

Лінгвістичні погляди вченого.

1. «Курс загальної лінгвістики» починається з визначення об'єкта мовознавства. «Єдиним й істинним об'єктом лінгвістики є мова, розглянута в самій собі й для себе», – стверджує де Соссюр.

2. Учений уводить три важливі для його концепції терміни: «лінгвальна діяльність», «мова» і «мовлення». Лінгвальна діяльність – це все, що стосується мовного феномену. Мова – це соціальний аспект лінгвальної діяльності, зовнішній щодо індивіда. Це система взаємопов'язаних елементів, обов'язкова для всіх членів певного колективу. Вона соціальна, нелінійна, має психічний характер. Мовлення – це лінгвальна діяльність мінус мова. Воно індивідуальне, лінійне, має фізичний характер (пов'язане з акустичним аспектом). Якщо мова є найважливішою (суттєвою) частиною лінгвальної діяльності, то мовлення є випадковим і побічним явищем.

Новизна соссюрівського положення не в самих поняттях (поняття мови й мовлення знаходимо у працях Гумбольдта, Бодуена де Куртене та інших мовознавців), а в їх послідовному розмежуванні. Розмежування мови й мовлення ніби звузило об'єкт лінгвістики, але в той же час зробило його чіткішим і доступнішим для огляду.

3. Для концепції вченого характерне *розмежування внутрішньої лінгвістики,* тобто лінгвістики власне мови, і *зовнішньої лінгвістики,* яка вивчає все, що є чужим організму мови, її системі.

4. Головною заслугою Соссюра перед мовознавством є *утвердження системного підходу до вивчення мови*, наголошення на необхідності вивчення мови як системи, тобто вивчення того внутрішнього в мові, що визначає її суть як засобу комунікації. Мовна система ґрунтується на відношеннях між її елементами.

Учений виділяє два типи таких відношень:

1) відношення, основані на лінійному характері мови, коли мовні елементи вишиковуються один за одним у потоці мовлення *(синтагматичні);*

1) відношення *асоціативні* (мовні одиниці асоціюються з іншими мовними одиницями в пам'яті), які згодом стали називати *парадигматичними.*

5. *Мова*, за Соссюром, є не просто системою, а найважливішою *знаковою системою*. Під знаком він розуміє двосторонню одиницю, що має вираження і зміст.

5. Соссюр розмежовує два аспекти в мові і, відповідно, в мовознавстві: синхронію і діахронію. *Синхронія* – це вісь

одночасовості, де розташовуються явища, які співіснують у мові, і де немає втручання часу. *Діахронія* – це вісь послідовності, де кожне окреме явище розміщується в історичному розвитку з усіма змінами.

Уведення протиставлення синхронії й діахронії змінило спрямованість лінгвістики ХХ ст., відкрило шлях до зосередження на синхронічній лінгвістиці, яка відставала від діахронічної. Це допомогло лінгвістиці вийти з кризи, в якій вона на той час опинилася.

Отже, внесок Ф. де Соссюра у мовознавство істотний. Він порушив нові проблеми, деякі вперше чітко сформулював, деякі переконливо розв'язав, а деякі з них «закрив» на певний час. Він також визначив коло першочергових завдань мовознавства, спрямованих на розкриття специфіки мови та її структури. Однак найбільша заслуга Соссюра в тому, що він змінив наукову парадигму. Хоча подібні ідеї уже простежувалися у працях Фортунатова, Бодуена де Куртене, Крушевського, але Соссюр нові ідеї сформулював найчіткіше, привів їх у стрункy систему, через що його вплив на подальший розвиток мовознавства є найвагомішим.

Тема 4. Мовознавство ХХ – початку ХХІ ст.

Мета: з'ясувати причини появи в мовознавстві ХХ ст. структуралізму і генеративізму, охарактеризувати лінгвістичні погляди і досягнення Празької школи, копенгагенського структуралізму, американського дескриптивізму і генеративної (породжувальної) лінгвістики, а також основних напрямів сучасного мовознавства: когнітивної, функціональної і комунікативної лінгвістик і лінгвістики тексту; розвивати логічне мислення студентів, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; сприяти формуванню висококваліфікованого фахівця-словесника.

План

1. Структуралізм. Структуральні традиції в мовознавстві.
2. Генеративізм у лінгвістиці. Генеративна граматика Н. Хомського.
3. Основні напрями сучасного мовознавства.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. ЗМ. – С. 91–111,146–167.

Допоміжна

2. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К., 1999.
3. Удовиченко Г. М. ЗМ : ІЛУ. – С. 131–154.

1. Структуралізм. Структуральні традиції в мовознавстві

Структуралізм – мовознавчий напрям, для якого характерне розуміння мови як чітко структурованої знакової системи і прагнення до суворого (наближеного до точних наук) формального її опису. ***Час зародження****:* 20-ті роки ХХ ст.

Причина зародження: мовознавців ХХ ст. не задовольняло принципове зведення їхніми попередниками теоретичних проблем до вивчення мовних процесів і мовних змін, внаслідок чого поза увагою опинилися такі важливі питання, як вивчення самої структури мови і характеру її функціонування.

Цей напрям був опозиційним до молодограматизму й порівняльно-історичного мовознавства взагалі. Появу його зумовили успіхи в інших галузях наукового пізнання й виникнення нових філософських течій.

Структуралізм не являв собою єдиного напряму. Однак для всіх його напрямів *спільними є такі риси:* 1) твердження, що синхронне дослідження мови – головне завдання мовознавства; 2) прагнення вивчити й описати факти мови передусім як особливого явища; 3) формалізація лінгвістичного аналізу й пошуки об'єктивних методів вивчення й опису мови (спроба підвести мовознавство до рівня математичних наук); 4) структурне членування мови й поняття рівня.

Крім спільних рис, кожне відгалуження структуралізму має свої особливості. Чітко виокремилися *три структуральні традиції*: 1) Празька лінгвістична школа; 2) копенгагенський структуралізм; 3) американський дескриптивізм.

Празька лінгвістична школа заснована в 1926 р. Програмовий документ цього структурального напряму – «Тези Празького лінгвістичного осередку».

Представники. До осередку входили чеські мовознавці ***Вілем Матезіус*** (1882-1945), ***Богуміл Гавранек*** (1893-1978), пізніше ***Володимир Скалічка*** (1909-1991), ***Йозеф Вахек*** (1909-1996), а також російські мовознавці ***Микола Трубецькой*** (1890-1938), ***Роман Якобсон*** (1896-1982) і ***Сергій Карцевський*** (1884-1955).

У своїй теорії празькі лінгвісти спиралися на вчення Соссюра, Бодуена де Куртене і деякі ідеї Фортунатова. Зокрема, поняття

структури мови йде від Соссюра, а поняття функції – від Бодуена де Куртене.

Лінгвістичні погляди і досягнення ПЛШ.

1. Тлумачення мови як функціональної системи, тобто як «системи засобів вираження, що служать якійсь певній меті». Застосувавши системно-функціональний підхід до аналізу звукової системи мови, празькі структуралісти замість декларативних тверджень про системність мови наочно довели правильність положення Соссюра про те, що в мові важливими є не звуки і значення самі по собі, а відношення між звуками і значеннями.

2. Пражці зацікавилися питанням, як мова використовує свою фонологічну систему для творення таких мовних одиниць, як морфема, слово, речення. Так з'явилися нові розділи мовознавства – *морфонологія* (морфологічне використання фонологічних відмінностей), фонологія слова, фонологія синтагми.

3. Функціональний підхід застосовувався пражцями до мови в цілому. Так виникла проблема функцій мови і функціональних стилів. Найбільшу увагу празькі лінгвісти зосереджували на стилі художньої літератури.

4. Помітним внеском Празької лінгвістичної школи в синтаксичну теорію є *вчення Матезіуса про актуальне членування речення*. Матезіус висловлює думку про принципову відмінність між формальним членуванням речення (виділення підмета і присудка), яке показує його граматичну структуру, і поділом речення на тему і рему, який виявляє його «функціональну перспективу».

5. Відоме *вчення Карцевського про асиметрію мовного знака*, викладеного у статті «Про асиметричний дуалізм мовного знака» (1929), основна ідея якого зводиться до того, що «знак і значення не покривають один одного повністю: один і той самий знак має декілька функцій, одне й те саме значення виражається декількома знаками. Будь-який знак є «омонімом» і «синонімом» одночасно».

Отже, для вчених Празької лінгвістичної школи характерне максимально широке розуміння об'єкта лінгвістики. Вони не відмовилися від вивчення семантики, історії мови, зовнішньолінгвістичної проблематики. Скалічка у статті «Копенгагенський структуралізм і Празька школа» (1948) виділяє три проблеми мовознавства: «1) відношення мови до позамовної дійсності, тобто проблему семасіологічну; 2) відношення мови до інших мов, тобто проблему мовних відмінностей; 3) відношення мови

до її частин, тобто проблему мовної структури».

Празька лінгвістична школа стала помітним явищем в історії мовознавства, її вплив на розвиток світової науки про мову завжди був відчутним. Основні ідеї пражців не втратили своєї актуальності й нині.

Копенгагенський (датський) структуралізм, або глосематика – лінгвістична течія структуралізму; яка мала на меті створення універсальної лінгвістичної теорії; трактує мову як абстрактну структуру й описує її суто формальними способами без звертання до її субстанцій (реального змісту і звучання).

КШС заснована в 1931 р. ***Луї Єльмслевим*** (1899-1965) – директором Інституту лінгвістики і фонетики при філософському факультеті Копенгагенського університету.

Програма копенгагенських структуралістів була викладена ***Брьондалем*** у першому номері журналу копенгагенського осередку «Лінгвістичні праці» (1939). Метою лінгвістики, зазначається в праці, є створення загальної (логічної) граматики, в якій мова повинна розглядатися в панхронічному аспекті, тобто повинні досліджуватися загальнолюдські чинники, що діють на кожній стадії розвитку кожної окремої мови.

Свою лінгвістичну теорію копенгагенські структуралісти назвали глосематикою для того, щоб акцентувати на принциповій відмінності їхньої теорії від традиційного мовознавства.

Творцем глосематики вважають Луї Єльмслева – автора багатьох праць, у яких розвинуто ідеї цієї мовознавчої течії, зокрема:

1. «Мова і мовлення» (1942),
2. «Основи лінгвістичної теорії» (1943),
3. «Пролегомени до теорії мови» (1943),
4. «Метод структурного аналізу» (1950).

Найповніше розкриває глосематичну теорію праця «Пролегомени до теорії мови». У ній ідеться не про якусь конкретну мову, а про мову загалом як певну систему, тобто даються положення, які повинні підходити до будь-якої мови незалежно від генеалогічної й типологічної класифікацій. Тобто, Єльмслев робить спробу створити загальну теорію мови.

За переконанням мовознавця, точні науки пішли значно вперед порівняно з соціальними, бо мають справу тільки з відношеннями між речами, із функціями. Такий самий підхід повинен бути й до мови. Тому метою глосематики є опрацювання такого методу опису мови

(«алгебри» мови), «який оперував би невизначеними єдностями» і став основою створення дедуктивної теорії мови.

Мета мовного аналізу полягає не у членуванні мови на все менші одиниці, а встановленні взасмозалежностей (відношень) між ними і в об'єднанні їх у класи, які мають спільні функції. У зв'язку з цим виділено три типи функцій у тексті і в системі:

1) *інтердепенденцію* (двобічні взаємозалежності, за яких один член передбачає існування іншого і навпаки, наприклад, підмет передбачае існування присудка і навпаки); 2) *детермінацію* (однобічні залежності, за яких один член передбачає існування іншого, але не навпаки, наприклад, прийменник біля передбачає Р.в. іменника); 3) *констеляцію* (вільніші залежності, в яких обидва члени є сумісними, але жоден із них не передбачає існування іншого, наприклад категорія роду й особи в дієсловах).

Лінгвістична термінологія Єльмслева не має нічого спільного з традиційною лінгвістичною термінологією (немає специфічних термінів для фонетики, морфології, синтаксису). Він уводить загальні, універсальні терміни, що ґрунтуються на відношеннях між мовними елементами, тому їх можна застосувати і до фонем, і до морфем, і до слів, і до речень. Елементи залежностей Єльмслев називає об'єктами, а сам аналіз – діленням. Аналіз тексту полягає в поетапному членуванні. Об'єкт, що аналізується, – це *клас,* інші об'єкти, які встановлено наступним членуванням, – *сегменти класу*, а об'єкти третього членування – *сегменти сегментів*. Класи у мовленні – *ланцюжки,* сегменти цих класів – *частини ланцюжків.* Класи в системі – *парадигми*, а сегменти класів у системі – *члени парадигми*. Таку процедуру в цілому Єльмслев називає *дедукцією.*

Учений розглядає мову як знакову систему. Специфіка мови як знакової системи в тому, що в неї «можуть бути переведені всі інші семіотики. Усі знаки мови, кількість яких необмежена, складаються з незнаків, тобто фонем, кількість яких обмежена. Такі незнаки вчений називає *фігурами.*

Аналіз знаків Єльмслев проводить у *плані вираження* і *плані змісту* (це його терміни, які згодом поширилися в лінгвістиці).

У 40-60-ті роки ідеї глосематики стали широко відомими у всьому світі.

Позитивним у копенгагенському структуралізмі було прагнення опрацювати точний метод аналізу, який спирається на дані математичної логіки. Глосематики розширили понятєвий апарат

мовознавства, запропонували цінні методологічні принципи. Науковці вважають, що глосематика може бути корисною для створення формальних універсальних мов (мов-посередників) для машинного перекладу і для створення типологічної класифікації мов.

Будучи загальною дедуктивною теорією мови, вона стала однією з перших спроб поєднання лінгвістики з формальною логікою і тим вплинула на вдосконалення методів дослідження мови. Такі глосематичні терміни, як *схема, детермінація, кореляція, план вираження, план змісту* та ін., увійшли в лінгвістику.

Недоліком глосематики є значне звуження і збіднення об'єкта дослідження, відірваність мови від людини, суспільства, культури, історії, а також перебільшення ролі відношень за рахунок елементів, що співвідносяться.

Американський структуралізм, або дескриптивізм – мовознавчий напрям, для якого характерний формальний підхід до вивчення мовних фактів (сполучуваність одиниць, їх місце в мовленні стосовно інших одиниць тощо).

Виник у 30-ті роки XX ст. і розвивався до 50-х років. Зародження дескриптивізму пов'язане з іменем відомого антрополога і лінгвіста ***Франца Боаса*** (1858-1942). Він довів непридатність опрацьованих на матеріалі індоєвропейських мов методів і принципів для дослідження індіанських мов. Це пов'язано з тим, що цим мовам властиві інші мовні категорії і до них не можна застосувати порівняльно-історичний метод, бо вони «не мають історії», тобто зафіксованих у писемних пам'ятках попередніх етапів свого розвитку. Саме цим зумовлено те, що, по-перше, ці мови можна вивчати тільки на синхронному зрізі, і, по-друге, потрібно створити такі об'єктивні методи їх опису, які б ґрунтувалися на суто зовнішніх, формальних ознаках.

Дескриптивна лінгвістика не була однорідною течією. У ній чітко виокремлювалися дві школи: *єльська* (Л. Блумфільд, Б. Блок, Дж.-Л. Трейджер, З. Харріс, Ч. Хоккет та ін.), яка досліджувала лише проблему структури мови, і *анн-арборська* (Мічиганський університет), яку цікавило значення мовних одиниць (Ч.-К. Фріз, К.-Л. Пайк, Ю.-А. Найда та ін.).

Основними методиками дослідження мови дескриптивістами вважалися дистрибутивна й безпосередніх складників. Зокрема ними детально опрацьовано методику дистрибутивного аналізу (виявлення сукупності всіх оточень елемента, в яких він трапляється), визначено

його рівні та сфери застосування. Найуспішніше ця методика «спрацьовувала» у застосовуванні до тих елементів мовної системи, які не мають плану змісту (значення), тобто до одиниць фонетичної системи. Однак дескриптивісти проголосили придатність її застосування до всіх мовних рівнів.

За допомогою дистрибутивної методики американські вчені описали фонологічні системи багатьох мов, різні типи морфем, дослідили суперсегментні явища (тон, наголос, явища стику), створили чимало праць і з морфології.

Дескриптивісти слово як основну одиницю мови не виділяли і трактували його як ланцюжок морфем. Синтаксис вважали продовженням морфології: конструкції описували через морфеми як лінійну модель, що складається з ядра й ад'юнктів. Одиниці, більші за речення, не розглядали, бо вважали, що вони знаходяться за межами структури мови. Винятком було дослідження Харріса «Аналіз дискурсу» (1952).

Детальний опис дескриптивної методики дано в підручнику Г. Глісона «Вступ до дескриптивної лінгвістики» (1955). Процедуру формалізації опису мови найповніше викладено у праці Харріса «Метод у структуральній лінгвістиці», яку опубліковано в 1951 р. (у 1961 р. цю книжку перевидано під назвою «Структурна лінгвістика»). Вона підсумовує розвиток дескриптивної лінгвістики.

Дескриптивісти значно збагатили лінгвістику новими термінами, зокрема для позначення одиниць мовлення, одиниць мови та їх варіантів було введено тріади термінів *(фон – фонема – алофон, морф – морфема – аломорф* та ін.).

Отже, американські дескриптивісти розвинули методику лінгвістичних досліджень, стали активно застосовувати математичні методи, що наблизило лінгвістику до точних наук. Водночас вони звузили лінгвістичну проблематику. Спрощене розуміння мови, перебільшення значення дистрибутивного аспекту мови, ігнорування соціально-історичних умов функціонування мови і людського чинника взагалі призвели на початку 60-х років до кризи дескриптивної лінгвістики. Однак методичні прийоми дескриптивістів не втратили свого значення донині.

2. Генеративізм у лінгвістиці. Генеративна граматика Н. Хомського

Генеративізм, або породжувальна лінгвістика, – напрям у мовознавстві, який характеризується інтерпретацією мови як

феномену психіки людини й опрацюванням формальних моделей процесів породження мовних конструкцій.

***Час зародження**:* II половина 60-х рр. XX ст.

Основоположником генеративізму є американський мовознавець ***Ноам Хомський*** (нар. 1928 р.). Був учнем дескриптивіста З. Харріса і починав свою наукову діяльність як дескриптивіст. Уже сам Харріс відчував обмеженість методики дистрибуції й аналізу за безпосередніми складниками, тому разом із Хомським почав опрацьовувати методику трансформаційного аналізу.

Основні праці Н. Хомського: «Синтаксичні структури» (1957); «Аспекти теорії синтаксису» (1965); «Мова і мислення» (1968).

Новим у книжці «Синтаксичні структури» було звернення дослідника до синтаксису (дескриптивісти синтаксис не вивчали), прагнення створити загальну теорію мови, врахування в дослідженнях інтуїції носія мови. Завдання мовознавства Хомський вбачав у моделюванні діяльності мовця.

Новим етапом у становленні генеративізму був вихід інших книжок Хомського. Центральним поняттям цих праць є ідея породжувальної граматики. *Породжувальна граматика,* за Хомським, – це «своєрідний механізм, який породжує всі граматично правильні послідовності мови і не породжує жодної граматично неправильної».

У розвідці «Аспекти теорії синтаксису» викладено концепцію породжувальної моделі, тобто «правил, які визначають правильно побудовані ланцюжки мінімальних синтаксичних функціональних одиниць», уведено поняття компетенції і вживання. Під *компетенцією* автор розуміє знання своєї мови мовцем-слухачем, а під *вживанням* – реальне використання мови в конкретних ситуаціях.

Хомський запозичив і розвинув ідею граматики Пор-Рояля і Гумбольдта про творчий характер мови, яка полягає в тому, що мова має засоби для вираження необмеженої кількості думок, які виникають у найрізноманітніших ситуаціях. Людина здатна породжувати цілком нові речення й розуміти речення, яких вона ніколи раніше не чула. Першочерговим завданням лінгвістики є розкриття сутності цих творчих процесів.

У праці «Мова і мислення» Хомський всупереч дескриптивістам трактує мову як особливу гілку психології пізнання. Лінгвістику, зазначає автор, не можна зводити до сегментації й класифікації та до

синтагматики и парадигматики. Трансформаційно-генеративна граматика вивчає структуру механізму, яка уможливлює процес мовленнєвого спілкування. Сукупність цього механізму полягає в трансформації глибинних структур у поверхневі.

Глибинна структура формує зміст речення, визначає його семантичну інтерпретацію, а поверхнева є звуковим втіленням цього змісту. Глибинна структура співвідноситься з поверхневою за допомогою граматичних трансформацій. Граматика повинна опрацювати систему правил, які б охарактеризували глибинні й поверхневі структури та трансформаційні відношення між ними. Необхідно сформулювати правила, за якими породжується необмежена кількість пов'язаних між собою глибинних і поверхневих структур.

Концепція Хомського за своєю суттю є психологічною. Проблеми мови він пов'язує з проблемами людського знання і водночас вважає, що через вивчення мови можна глибше пізнати людську природу. Він вводить поняття *вроджених структур*, які не набуваються через досвід, навчання, а народжуються разом із людиною й існують у кожного індивіда в потенції, їх можна також розуміти як вроджену здатність до засвоєння мови.

Хомський вважав, що дослідження мови відкриває перспективу для вивчення розумових процесів людини, тому повинно посідати центральне місце в загальній психології. Учений відносить мовознавство до психології й теорії пізнання. Завданням психології є виявлення вродженої системи, яка визначає суть мови. Психологічне спрямування концепції Хомського стало приводом для звинувачення його в поверненні лінгвістики в лоно психології, внаслідок чого лінгвістика втрачає свою самостійність, за яку боролись багато поколінь мовознавців.

Після виходу праць Хомського мовознавство змінилося. Воно знову стало антропоцентричним, посилився його зв'язок із психологією. Мову почали досліджувати з погляду мовця, а не слухача. Увага дослідників була перенесена з фонології й морфології на синтаксис і семантику, а також на комунікативний аспект мови. Термінологічний апарат генеративної лінгвістики ввійшов у науковий обіг сучасного мовознавства (*поверхнева структура, глибинна структура, трансформація, мовна компетенція, породжувальна граматика* та ін.).

Слабкі сторони генеративізму: неперевіреність у виділенні вихідних синтаксичних одиниць, недооцінка ролі прагматичних чинників, невелика здатність для опису різноструктурних мов тощо. Однак багатьма положеннями концепції генеративізму скористалася найсучасніша лінгвістична парадигма – когнітивна лінгвістика.

3. Основні напрями сучасного мовознавства

Найінтенсивніший розвиток мовознавства припадає на XX ст. За це століття змінилося три наукові парадигми: порівняльно-історична, системно-структурна й комунікативно-функціональна. Однак, незважаючи на зміни наукових парадигм, надбані у попередні періоди знання про мову не заперечуються, а лише набувають нової оцінки. До основних напрямів сучасного мовознавства належать: когнітивна, функціональна, комунікативна лінгвістики і лінгвістика тексту.

Когнітивна лінгвістика. На зміну системно-структурній парадигмі (структуралізму) прийшла когнітивна лінгвістика, яка розглядає мову не як «систему в самій собі і для самої себе», а у зв'язку з людиною, без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим.

Когнітивна лінгвістика *(КЛ)* – мовознавчий напрям, який функціонування мови розглядає як різновид когнітивної, тобто пізнавальної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища. ***Час виникнення***: 70-ті роки XX ст.

КЛ є складовою частиною *когнітології* – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу. Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов'язані з процесами пізнання, з набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передаванням людиною знань, з репрезентацією знань і обробленням інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробленням знань, з прийняттям рішень, розумінням людської мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності.

Значення мови для когнітології є надзвичайно великим, бо саме через мову можна вербалізувати розумову діяльність. З іншого боку, вивчення мови – це опосередкований шлях дослідження пізнання, бо когнітивні й мовні структури перебувають у певних співвідношеннях.

Саме тому когнітивна лінгвістика стала провідною науковою дисципліною в межах когнітології.

КЛ досліджує, як пов'язані мовні форми зі структурами людських знань, а також те, як вони представлені в голові людини.

Предметом КЛ є проблема ролі мови у процесах пізнання й осмислення світу.

Головна ідея КЛ як нового напряму: мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності.

Принципи КЛ: *експансіонізм* (виходи в інші науки), *антропоцентризм* (вивчення мови з метою пізнання її носія), *функціоналізм* (вивчення всього різноманіття функцій мови), *експланаторність* (пояснення мовних явищ).

Найбільш важливий і найбільш опрацьований розділ когнітивної лінгвістики – це *когнітивна семантика*. Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор ін. Відомою є праця Р. Джекендоффа «Семантика і когнітивна діяльність» (1983), в якій обґрунтовано зв'язок семантики з психологією. Зокрема у ній доводиться, що при сприйнятті мовлення людина користується тими самими механізмами, що й при сприйнятті загалом (зоровому, музики тощо).

Представники когнітивної семантики вважають, що їх головне завдання – виявити і пояснити, як організоване знання про світ у свідомості людини і як формуються та фіксуються поняття про світ.

Когнітивісти висунули кілька теорій і ввели в науковий обіг нові поняття і, відповідно, терміни. Новою є когнітивна теорія категоризації – теорія систематизації значень слів у мовній свідомості людини, яка здійснюється у межах сформованої в її свідомості наївної картини світу. В її основу покладено ідею Б. Уорфа про членування світу на категорії за допомогою мови. Виділення такої категорії можливе лише тоді, коли для її назви у мові є відповідне слово. Метою категоризації є пояснення нового через уже відоме та структурування картин світу за допомогою узагальнень. Категорія – когнітивна структура, концептуальний клас, що складається з елементів – членів категорії, об'єднаних «родинною подібністю». Об'єкти – члени категорії не с рівноправними: всередині кожної категорії одні об'єкти є психологічно більш значущими, ніж інші. Центральний член категорії, який є її найкращим, найяскравішим представником, головним репрезентантом, називається прототипом.

Наприклад, для європейців прототипом птаха є горобець, а страус і курка є периферією; прототипом фрукта – яблуко, а периферією – банан. Навколо такого прототипу в свідомості індивіда об'єднуються всі інші об'єкти, що входять до категорії.

Основним семантичним поняттям у КЛ є *«концепт»*. Поняття концепту поки що не має однозначного визначення. Під ним розуміють ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття і навіть саме поняття. Він має двоїсту сутність – психічну та мовну. З одного боку, це ідеальний образ, чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з іншого – він має певне ім'я у мові.

А. Вежбицька розрізняє концепт-мінімум, концепт-максимум і енциклопедичний додаток. *Концепт-мінімум* — це неповне знання смислу слова (мовцеві відома реалія, але далеко не все, що її стосується; у життєвій практиці вона для нього не є важливою або ж він з нею ніколи не стикався). *Концепт-максимум* охоплює всебічне (повне) знання мовцем смислу слова (реалія йому відома в усіх аспектах), у тому числі енциклопедичні відомості, професійні знання про реалію. Так, якщо для мешканця України концепт «слива» є концептом-максимумом, то концепт «хурма» є концептом-мінімумом.

Дослідження концептів у мові стало предметом багатьох студій когнітивістів. Нині існує декілька різновидів концептуального аналізу (концептуальний аналіз можна якоюсь мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики). Як правило, концепти досліджуються на основі сполучуваності. Уже досліджено чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів: «свобода», «справедливість», «істина», «доля», «душа», «дух», «серце», «шлях», «жінка», «чоловік» тощо (дослідження Н. Арутюнової, Т. Булигіної, О. Шмельова, К. Рахіліної, Т. Радзієвської, Г. Яворської, С. Жаботинської та ін.).

Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її *концептуальну систему*. Ці концепти можуть бути картиноподібні й мовоподібні. Концептосистема не є стабільною. Навпаки, вона динамічна, весь час змінюється під впливом постійного процесу пізнання. Водночас слід зазначити: концептосистеми в різних людей не збігаються, що залежить не тільки від їхнього інтелектуального рівня, а й від життєвої практики.

Отже, у когнітивній лінгвістиці стираються межі, встановлені структуралізмом, між семантикою і психологією, синхронією і

діахронією, мовою і мовленням, словниковою й енциклопедичною інформацією, значенням і смислом, різними значеннями полісемічних слів і навіть різними концептами. Заперечується принцип мовної економії та принцип алгоритмічної побудови речення. Стверджується, що мова не є економною, вона не тільки допускає дублювання, а й вимагає його, і функціонує не за алгоритмічними законами. Мовознавство якоюсь мірою повернулося назад – до історико-філософських традицій кінця XIX – початку XX ст.

Недоліки. Когнітивістів критикують за відхід від проблеми значення, підміну значення значно ширшим поняттям інформації, а також за вузьке розуміння поняття антропоцентричності, що теж зводиться до чистої інформації, тоді як насправді найважливішою рисою людського інтелекту є воля, яку когнітивісти ігнорують.

Функціональна лінгвістика, або функціоналізм, – сукупність шкіл і напрямів, які характеризуються переважною увагою до вивчення функціонування мови як засобу спілкування.

Виникнення функціональної лінгвістики датують червнем 1976 р., коли було створено Міжнародне товариство функціональної лінгвістики у Франції, куди ввійшли такі вчені, як А. Мартіне, М. Мамудян, Ж. Мунен, Е. Бюйсанс, Дж. Харві та ін. Функціоналізм сформувався як альтернатива дескриптивізму Л. Блумфільда і глосематиці Л. Єльмслева. Великий вплив на появу цього напряму мав осередок Празької функціональної лінгвістики.

Основний принцип функціональної лінгвістики – розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження. Функціональний підхід передбачає аналіз функціональної природи мовних одиниць та й мови загалом, за якого акцентується увага на призначенні мовної одиниці.

За останні два-три десятиріччя з’явилося чимало функціональних описів багатьох мов на всіх їхніх рівнях, зокрема і в Україні: Бондарко А. В. «Функциональная грамматика» (Л., 1984); Загнітко А. П. «Основи функціональної морфології» (К., 1991); Вихованець І. Р. «Нариси з функціонального синтаксису» (К., 1992); Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. «Очерки по функциональной лексикологии» (Львів, 1997) та ін.

У функціональній граматиці об’єктом дослідження є функції морфологічних і синтаксичних, рідше лексичних, одиниць. Таке дослідження може проводитися у двох напрямках – від функцій до засобів їх реалізації і від засобів до їх функцій. Двосторонній підхід у

функціональній лінгвістиці виправданий тим, що певна функція може реалізуватися різними мовними засобами, а один і той самий засіб може виконувати різні функції.

Помітним набутком функціональної лінгвістики є введена в науковий обіг О. В. Бондарком *теорія функціонально-семантичного поля* як системи різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту (аспектуальність, модальність, стан, персональність, посесивність, міра, локативність, темпоральність тощо). Так, наприклад, модальність може виражатися синтаксично, морфологічно і лексично.

Функціонально-семантичне поле має центр і периферію. Центром є одиниця, яка найбільшою мірою спеціалізується на вираженні певної семантичної категорії. Є моноцентричні і поліцентричні поля. *Моноцентричні поля* ґрунтуються на граматичній категорії (поля аспектуальності, темпоральності, модальності, персональності), а *поліцентричні поля* – на сукупності різних мовних засобів, які не створюють єдиної гомогенної системи форм, вони є слабоцентровані (поля локальності, посесивності, якості, кількості, суб'єктності, причини, умови та ін.).

Функціонально-семантичні поля різних мов, в основі яких лежить одна й та сама семантична категорія, можуть мати неоднакову структуру. Так, у слов'янських мовах центром поля аспектуальності є категорія виду, а в німецькій мові, де виду немає, центральну роль відіграють різні лексико-граматичні засоби вираження граничності. Різноструктурними є в германських і слов'янських мовах поля означеності / неозначеності. Якщо в германських мовах їх центром є граматична категорія означеності / неозначеності, то у слов'янських мовах, за винятком болгарської та македонської, головними її репрезентантами є лексичні та синтаксичні засоби. Бондарко вважає, що дослідження функціонально-семантичних полів різних мов є одним із найважливіших завдань функціональної лінгвістики.

Лінгвістика тексту – галузь мовознавчих досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту та його змістові категорії.

Виокремлення лінгвістики тексту як самостійної галузі мовознавства відбувалося у 60-ті рр. XX ст. завдяки зусиллям німецьких учених. Перша наукова праця з лінгвістики тексту «Займенник і структура тексту» 1968 р. належить Р. Гарвегу, у якій

він подає перше тлумачення тексту і розглядає займенникову зв'язність як його головну ознаку.

Текстова проблематика розроблялася різними лінгвістичними школами: Празькою (В. Матезіус), Женевською (Ш. Баллі), Лондонською (Дж. Фьорс, М. Холлідей), голландською (Т. ван Дейк), радянською (Р. Якобсон, Є. Поливанов) тощо. Однак якщо в 60-ті роки XX ст. мовознавці досліджували структуру і граматику тексту та засоби зв'язності, то нині текст аналізують як складну комунікативну структуру, враховуючи особистість автора з його психологічними, ментальними, соціальними, культурними, етнічними та іншими властивостями, адресата (читача) з його рівнем сприймання і ситуацію. Інформація диференціюється на фактуальну, концептуальну (авторське розуміння) та підтекстову. Під час аналізу тексту враховується *принцип конгеніальності*, тобто гармонізації творчих можливостей автора і читача, при цьому звертається увага на *пресупозицію* – фонові знання, якими послуговується автор при творенні тексту, а читач при його сприйнятті. Сприймання тексту розглядається як проникнення у свідомість автора, його концептуальну систему.

З лінгвістикою тексту пов'язане вчення про *дискурс* – текст у сукупності прагматичних, соціокультурних, психологічних та інших чинників; мовлення як цілеспрямована соціальна дія, як механізм, що бере участь у когнітивних процесах. До дискурсу належать не тільки власне мовні засоби, а й міміка, жести, за допомогою яких виражається референція, емоційно-оцінний вплив на співрозмовника.

До початку 80-х років XX ст. термін дискурс уживався як синонімічний терміну текст. Нині ці терміни стали диференціювати: під текстом розуміють

об'єднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність, а під дискурсом – різні види актуалізації тексту, розглянуті з погляду ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними чинниками.

Комунікативна лінгвістика – напрям сучасного мовознавства, який вивчає мовне спілкування, що складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та код (засоби) повідомлення.

Умовою успішної комунікації є бажання її учасників спілкуватися; за його відсутності виникає конфліктна комунікативна поведінка. На думку американського логіка Г. Грайса, успішна

комунікація можлива за умови дотримання чотирьох *максимів:* інформативності (висловлення повинно бути змістовним), істинності (говорити тільки правду), релевантності (говорити тільки те, що стосується справи), ясності, чіткості (говорити коротко і зрозуміло).

Важливим чинником у спілкуванні є дотримання *мовленнєвого етикету* – прийнятої певним суспільством системи стійких норм спілкування для встановлення мовленнєвого контакту співбесідників, підтримки спілкування відповідно до їхніх соціальних ролей чи рольових позицій. У кожному мовному суспільстві виробилася певні стереотипи мовленнєвої поведінки: звертання на ти чи Ви, звертання по імені чи інакше, специфічні форми спілкування між старшими і молодшими, а також форми привітання, прощання, знайомства, вибачення, вираження вдячності, поздоровлення, побажання, прохання, запрошення, поради, згоди, відмови, схвалення, співчуття тощо.

Мовленнєвий етикет характеризується яскравою національною специфікою, пов’язаною з неповторною мовленнєвою поведінкою, звичаями, ритуалами, невербальною комунікацією представників певного етносу.

Значне місце в комунікативній лінгвістиці належить *теорії мовленнєвих актів*, тобто цілеспрямованих мовленнєвих дій, здійснюваних відповідно до прийнятих у суспільстві правил мовленнєвої поведінки. У мовленнєвих актах беруть участь мовець і адресат. Вони повинні мати якусь кількість спільних мовленнєвих навиків (мовленнєву компетенцію), знань та уявлень про світ. Крім цього, до мовленнєвих актів належать обставини мовлення – той фрагмент дійсності, якого стосується його зміст. Здійснити мовленнєвий акт означає вимовити членороздільні звуки певної мови, побудувати висловлення зі слів за граматичними правилами, надати вислову смисл і референцію, цілеспрямованість, викликати бажані наслідки, тобто вплинути на свідомість або поведінку адресата, створити нову ситуацію.

З проблемою комунікації пов’язана низка нових тем, що привернули увагу дослідників в останні роки. Серед них можна назвати такі: лінгвістика брехні (особливо популярна в Німеччині), особистість комуніканта (досліджується типологія мовних особистостей, де виділяють, з одного боку, поняттєво-логічний тип, асоціативний тип і тип «хамелеон», який здатний набувати ознак як першого, так і другого типів, а з іншого боку – авторитарний і

демократичний типи, а також такі мовні типи, як типовий учитель, студент, телеведучий, типовий українець, грузин, італієць тощо).

Предметом сучасної лінгвістики стали й перешкоди ефективності спілкування, так званий комунікативний шум, комунікативні збої, тобто різноманітні помилки, надто велика метафоричність, неточність вираження думки, паузи, алогізми, непослідовність, обман, незнання адресата, різні психічні особливості комунікантів (емоційність, характер, темперамент, спосіб мислення), розбіжність їхніх стратегій мовленнєвої тактики, поведінки, нарешті, зовнішні перешкоди.

Пошуки нових теорій, здатних повніше і точніше описати мову, тривають і нині. Робляться спроби створення цілісної інтегральної концепції мови.

Плани семінарських занять до змістового модуля 1 «Вступ. Історія лінгвістичних учень»

Тема 1. Наука про мову від часу зародження до початку XIX ст.

Мета: окреслити причини зародження мовознавчої науки в різних країнах; проаналізувати спільне і відмінне в давніх лінгвістичних традиціях; розкрити специфіку арабської та китайської мовних традицій; охарактеризувати основні здобутки давніх учених у мовознавчій галузі, досягнення світового мовознавства в середні віки й епоху Відродження; розкрити значення в історії мовознавства граматики Пор-Рояля; проаналізувати здобутки українського мовознавства XI – XVIII ст.

Теоретичні питання для обговорення

1. Філологія класичної давнини.
1.1. Релігійні і міфологічні уявлення про Слово як основу буття.
1.2. Мовознавча наука у Давній Індії.
1.3. Античне мовознавство.
1.4. Давньокитайське мовознавство.
1.5. Арабська наука про мову.
2. Мовознавство середніх віків та епохи Відродження.
2.1. Стан лінгвістичної думки Західної Європи в середні віки.
2.2. Мовознавство епохи Відродження.
2.3. Створення логічних, або раціональних, граматик.
2.4. Спроби і проекти створення міжнародних мов.
2.5. Українське мовознавство XI – XVIII ст.

Література

1. Кобилянський Б. В. КОІМ. – С. 3–31.
2. Ковалик І. І., Самійленко С. П. ЗМ: ІЛД. – С. 6–53.
3. Кочерган М. П. ЗМ, 2010. – С. 22–38.
4. Удовиченко Г. М. ЗМ. ІЛУ. – С. 8–18.

Запитання і завдання для студентів

1. Укажіть причини зародження мовознавства в Давній Індії, Давньому Китаї, Давній Греції і Римі.

2. Назвіть спільне і відмінне в лінгвістичних традиціях Давньої Індії, Давнього Китаю і Давньої Греції.

3. Які питання мовознавства досліджували давньоіндійські, давньокитайські й давньогрецькі вчені? Які з порушених ними проблем є актуальними й нині?

4. Охарактеризуйте стан європейського мовознавства в середні віки.

5. У чому полягає специфіка арабського мовознавства?

6. Назвіть основні здобутки мовознавства епохи Відродження.

7. Розкрийте значення в історії мовознавства граматики Пор-Рояля. Чому її називають універсальною і раціональною?

8. Назвіть характерні риси мови есперанто.

9. Охарактеризуйте основні здобутки українського мовознавства XI–XVIII ст.

Тема 2. Зародження і розвиток порівняльно-історичного мовознавства у XIX ст.

Мета: окреслити основні періоди в історії порівняльно-історичного мовознавства; оцінити внесок основоположників порівняльно-історичного мовознавства у розвиток мовознавчої думки; проаналізувати основні положення лінгвістичної концепції В. фон Гумбольдта, розкрити значення його вчення для сучасного мовознавства; з'ясувати причини змін лінгвістичних напрямів у мовознавстві II половини XIX ст.; оцінити ідеї представників натуралізму і психологізму з погляду сучасного мовознавства; обґрунтувати роль О. Потебні і Харківської лінгвістичної школи в історії вітчизняного і світового мовознавства; охарактеризувати здобутки українських учених XIX ст.

Теоретичні питання для обговорення

1. Періодизація історії порівняльно-історичного мовознавства.
2. Праці Ф. Боппа, Р. Раска, Я. Грімма, О. Востокова.
3. Виникнення загального мовознавства. Філософія мови В. Гумбольдта.
4. Натуралізм у мовознавстві XIX ст. Натуралістична концепція мови А. Шлейхера.
5. Психологічна школа у мовознавстві. Г. Штейнталь як один із засновників лінгвістичного психологізму.
6. Лінгвістична концепція О. Потебні.
7. Українська лінгвістична наука XIX ст.

Література

1. Кобилянський Б. В. КОІМ. – С. 32–71.
2. Ковалик І. І., Самійленко С. П. ЗМ: ІЛД. – С. 53–110.
3. Кочерган М. П. ЗМ, 2010. – С. 39–63.
4. Удовиченко Г. М. ЗМ. ІЛУ. – С. 23–102.

Запитання і завдання для студентів

1. Що таке порівняльно-історичне мовознавство? Сформулюйте основні передумови виникнення порівняльно-історичного мовознавства.
2. Назвіть основоположників порівняльно-історичного мовознавства. Який їхній внесок у розвиток мовознавчої думки?
3. Які основні положення лінгвістичної концепції В. Гумбольдта? Чому його вважають основоположником загального мовознавства?
4. Розкрийте значення вчення В. Гумбольдта для сучасного мовознавства. Які положення його вчення знайшли свій розвиток у різних напрямах сучасної лінгвістики?
5. Чим зумовлене виникнення натуралістичного напряму в мовознавстві? Які основні ідеї натуралістичної теорії А. Шлейхера? Оцініть їх із погляду сучасного мовознавства.
6. Сформулюйте основні теоретичні засади психологізму. Визначте їх сильні і слабкі сторони.
7. Назвіть основні положення вчення О. Потебні. Яку роль відіграла Харківська лінгвістична школа в історії вітчизняного й світового мовознавства?
8. Охарактеризуйте здобутки найвидатніших постатей в українському мовознавстві XIX ст.

Тема 3. Порівняльно-історичне мовознавство кінця XIX – початку XX ст.

Мета: з'ясувати сильні і слабкі сторони молодограматичного напряму, охарактеризувати основні положення вчення П. Ф. Фортунатова; проаналізувати спільне і відмінне у мовознавчих концепціях нових течій і шкіл кінця XIX – початку XX ст., оцінити основні наукові відкриття І. Бодуена де Куртене і Ф. де Соссюра.

Теоретичні питання для обговорення

1. Молодограматизм як провідна школа порівняльно-історичного психологічного мовознавства.
2. Московська лінгвістична школа: проблеми загального і порівняльно-історичного мовознавства у працях П. Ф. Фортунатова.
3. Історико-культурні течії в мовознавстві кінця XIX – першої половини XX ст. (Школа «Слів і речей»; Школа «Естетичного ідеалізму»; Італійська неолінгвістика).

4. Казанська лінгвістична школа І.О. Бодуена де Куртене.
5. Соціологічний напрям у мовознавстві. Лінгвістична концепція Ф. де Соссюра.
6. Українське мовознавство 20–80 рр. ХХ ст.

Література

1. Кобилянський Б. В. КОІМ. – С. 73–99.
2. Ковалик І. І., Самійленко С. П. ЗМ: ІЛД. – С. 123–214.
3. Кочерган М. П. ЗМ, 2010. – С. 63–91.
4. Удовиченко Г. М. ЗМ. ІЛУ. – С. 70–144.

Запитання і завдання для студентів

1. У чому полягають заслуги молодограматиків? Чим зумовлені слабкі сторони молодограматичного напряму?

2. Які специфічні риси Казанської лінгвістичної школи? Охарактеризуйте основні наукові відкриття І. Бодуена де Куртене.

3. Які питання мовознавства порушив П. Фортунатов? Чим відрізняється Московська лінгвістична школа від інших шкіл другої половини ХІХ ст.?

4. Які проблеми мовознавства порушено в «Курсі загальної лінгвістики» Ф. де Соссюра? У чому новизна теорії вченого та його вплив на подальший розвиток мовознавства?

5. Охарактеризуйте мовознавчі напрями, які з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у зв'язку з критикою молодограматизму.

6. Укажіть спільне і відмінне в мовознавчих концепціях Школи «Слів і речей», Школи «Естетичного ідеалізму» й Італійської неолінгвістики.

7. Охарактеризуйте стан українського мовознавства у 20–80 рр. ХХ ст.

Тема 4. Мовознавство другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Мета: окреслити причини зародження структуралізму у мовознавстві ХХ ст.; охарактеризувати основні здобутки різних структуральних шкіл, їх сильні і слабкі сторони; розкрити суть генеративної лінгвістики; проаналізувати ідеї Н. Хомського та представників різних лінгвістичних напрямів, які розвиваються в сучасному мовознавстві.

Теоретичні питання для обговорення

1. Основні риси структуралізму в мовознавстві ХХ ст.

2. Празька лінгвістична школа, або чеська школа функціональної лінгвістики.
3. Копенгагенська школа структуралізму (глосематика).
4. Американський структуралізм (дескриптивна лінгвістика).
5. Генеративізм, або породжувальна граматика.
6. Основні напрями сучасного мовознавства.

Література

1. Кобилянський Б. В. КОІМ. – С. 73–99.
2. Ковалик І. І., Самійленко С. П. ЗМ: ІЛД. – С. 123–214.
3. Кочерган М. П. ЗМ, 2010. – С. 91–111, 146–167.
4. Удовиченко Г. М. ЗМ. ІЛУ. – С. 131–154.

Запитання і завдання для студентів

1. Чим зумовлена поява структуралізму?
2. Укажіть основні ознаки структуралізму.
3. Назвіть структуралістські школи. Чим вони різняться між собою?
4. Чому Празьку лінгвістичну школу називають школою функціональної лінгвістики, американський структуралізм – дескриптивізмом, а датський – глосематикою?
5. Охарактеризуйте сильні і слабкі сторони структуралізму.
6. Розкрийте суть генеративної лінгвістики. Що нового вніс у теорію мовознавства Н. Хомський?
7. Охарактеризуйте загальну ситуацію в сучасному мовознавстві. Назвіть напрями, які розвиваються в мовознавстві нашого часу.

Плани лекційних занять до змістового модуля 2 «Теорія мовознавства. Методи лінгвістичного дослідження»

Тема 1. Соціальна та знакова природа і теорія мови

Мета: проаналізувати погляди вчених на соціальну природу мови, визначити суспільні функції мови, соціальні чинники, які позначаються на мові, охарактеризувати завдання і проблеми соціолінгвістики; з'ясувати, у чому полягає взаємозв'язок між мовознавством і семіотикою, окреслити зміст поняття знак, охарактеризувати ознаки, структуру і типологію знаків, специфічні ознаки мовного знака і мови як особливої знакової системи; розвивати логічне мислення студентів, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; сприяти формуванню висококваліфікованого фахівця-словесника.

План

1. Соціальна природа мови. Функції мови у суспільстві. Відображення у мові соціальних чинників.
2. Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми.
3. Мовознавство і семіотика. Поняття про знак, його ознаки.
4. Структура і типологія знаків.
5. Специфіка мовного знака.
6. Знаковість і одиниці мови.
7. Мова як особлива знакова система.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Мова як символ соціальної солідарності.
2. Проблема співвідношення мови й етносу. Мова і культура.
3. Взаємозв'язок мови і несловесних форм спілкування (паралінгвістика і паракінесика).

Література

Основна

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 20–35; К., 2003–2010. – С. 168–183, 297–333.

Допоміжна

2. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – К., 1996. – С. 26–55, 256–319.
3. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. – М., 1970. – С. 50–70, 114–141.
4. Білецький А. О. Про мову і мовознавство. – К., 1996. – С. 162–165, 176–187, 193– 195.

1. Соціальна природа мови. Функції мови у суспільстві. Відображення у мові соціальних чинників

Проблема «мова і суспільство» належить до однієї з найскладніших у загальному мовознавстві. Важливим питанням цієї проблеми є суспільна (соціальна) природа мови. Погляди вчених на природу мови постійно змінювалися. Одні мовознавці (А. Шлейхер, М. Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Г. Штейнталь, В. Гумбольдт, О. Потебня) – явищем психічним. До розуміння мови як явища суспільного вчені дійшли у середині XIX ст.

Мова виникає лише в людському суспільстві, певною мірою залежить від стану й життя суспільства. Мови, які перестають всебічно обслуговувати суспільство, стають мертвими.

Суспільство, окрім мови, послуговується й іншими явищами (силами природи, правовими, моральними, естетичними, філософськими поглядами), але на відміну від них мова як суспільне явище характеризується тим, що: 1) мова споконвічна і буде існувати доти, доки існує суспільство; 2) мова обслуговує всі сфери людської діяльності; 3) мова відображає суспільну свідомість – політику, право, науку, культуру тощо.

Стверджуючи, що мова – явище суспільне, не можна заперечувати біологічного і психологічного аспектів мови. Стосовно біологічного аспекту мови потрібно зазначити, що людина має біологічну схильність до оволодіння мовою. За словами Ноама Хомського, у людини наявні мовний ген, вроджені мовні структури.

Із психічними явищами мову пов'язує те, що в індивідуальному мовленні відображені психічні особливості мовця, а в національній мові – психічний склад усієї нації.

Доказом того, що мова – суспільне явище, є її функції.

Суспільні функції мови.

М. Кочерган поділяє усі функції мови на дві групи:

1) ***основні (базові)***:

- *комунікативна* (засіб спілкування);
- *когнітивна* (*пізнавальна, гносеологічна, мислетворча*) – засіб мислення і пізнання;
- *емотивна* (засіб вираження почуттів та емоцій);
- *метамовна* (засіб дослідження й опису мови в термінах мови).

2) ***похідні (вторинні)***:

- *фатична* (засіб встановлення контакту);

– *конативна* (засіб засвоєння);
– *волюнтативна* (засіб волевиявлення, впливу);
– *кумулятивна* (засіб збереження інформації).

Кількісна і якісна характеристики мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі не збігаються. Так, Р. Якобсон називає 6 функцій: емотивну, конотативну, референтну, метамовну, фатичну і поетичну, А. Супрун – 3 функції: засіб спілкування, засіб зберігання і передачі історичного досвіду людей; засіб мислення, З. Попова, Б. Головін – 1 функцію: засіб спілкування. В основному серед базових називають дві функції – комунікативну і когнітивну, які визнаються рівноправними, або домінантною вважається комунікативна функція.

У вузькому розумінні терміна суспільні функції мови – це сфера використання мови в суспільстві: мови з обмеженим обсягом суспільних функцій (напр., мови, які функціонують лише в усно-розмовній формі) і мови з максимальним обсягом функцій (мови міжнародного і міжнаціонального спілкування).

Розвиток і стан мови значною мірою залежать від стану суспільства. У мові знаходять відображення певні суспільні зміни.

1. ***Мова відображає особливості соціальної організації суспільства***. Стан мови залежить від характеру економічних формацій і форми держави. Так, для феодалізму характерний розпад держави на дрібні феоди. У зв'язку з цим виникає багато дрібних територіальних говірок. За капіталізму колишні дрібні територіально-адміністративні одиниці об'єднуються, виникають нації. Спільний ринок вимагає єдиної мови для держави. Усе це зумовлює формування національної мови.

2. ***У мові відображена соціальна диференціація суспільства***. Суспільство диференційоване за класовою, становою, майновою і професійною ознаками. Саме цим пояснюється існування у мові просторічної лексики, професіоналізмів, жаргонів, арготизмів.

3. ***Мова відображає демографічні зміни в суспільстві***. Збільшення чи зменшення населення, зміни в його складі, чисельність етносів, зрушення у співвідношенні між міським і сільським населенням – усе це певною мірою впливає на мову. Так, наплив російськомовного населення в Україну призвів до русифікації міст, як наслідок: витіснення української мови з ужитку.

4. ***У мові відображені відмінності в рівнях економічного розвитку***. Так, національна чи державна мова формується, зазвичай,

на основі діалекту тієї території, яка є найрозвиненішою в культурному й економічному аспектах, напр.: московські говірки стали базовими для російської мови, полтавсько-київські – для української, бо саме ці території в період формування літературних мов були економічно найпотужнішими і високорозвиненими в культурному аспекті.

5. ***У мові знаходять відображення явища надбудовного характеру,*** тобто: суспільні течії, погляди прогресивних людей, творчість письменників, діячів культури і мистецтва.

6. ***У мові відображений розвиток культури суспільства***. Саме з розвитком культури пов'язане збагачення словника, розширення сфери вживання літературної мови, її стилістична диференціація.

Історія різних мов засвідчує немало фактів свідомого впливу суспільства на розвиток мови, однак цей вплив обмежується такими сферами, як графіка й орфографія, термінологія та нормативно-стилістична система мови. Ядро ж мови, її фонологічну, граматичну й лексико-семантичну структури свідомо змінити неможливо.

2. Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми

Соціолінгвістика – наука, яка вивчає проблеми, пов'язані з соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

Соціолінгвістичні проблеми:

1) як соціальний чинник впливає на функціонування мов;

2) як він відображається в мовній структурі;

3) як мови взаємодіють.

Розділи соціолінгвістики:

1) *психолінгвістика* – вивчає процеси породження і сприймання мовлення в їх співвідношенні з системою мови;

2) *етнолінгвістика* – вивчає мову в її зв'язках з культурою, взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні і розвитку мови;

3) *інтерлінгвістика* – вивчає міжнародні мови як засіб комунікації в багатомовному світі.

Основні поняття соціолінгвістики: мовна ситуація і мовна політика.

Мовна ситуація – сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні і

функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень.

Мовну ситуацію описують за кількісними, якісними й оцінними критеріями.

Кількісні критерії:

1) кількість мов у певній мовній ситуації;

2) кількість мовців, що говорять певною мовою;

3) кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова.

Якісні критерії:

1) характер мовних форм: різновиди однієї мови чи різні мови (одномовність і багатомовність);

2) структурно-генетичні співвідношення між мовами (споріднені і неспоріднені, морфологічний тип мови);

3) функціональна рівнозначність – нерівнозначність мов;

4) характер панівної мови (місцева чи іноземна).

Оцінні критерії:

1) внутрішня оцінка мови її споконвічними носіями, тобто ступінь прихильності мовців до рідної мови;

2) зовнішня оцінка мови носіями інших мов.

Усі мовні ситуації поділяють на:

1) ***прості (одномовні, ендоглосні)*** – мовець залежно від ситуації користується то літературною мовою, то говіркою; ***складні (багатомовні, екзоглосні)*** – мовець користується різними мовами; найпоширенішою є *двомовність*, або *білінгвізм*;

2) ***збалансовані*** (мови виконують однакові суспільні функції) і ***незбалансовані*** (суспільні функції мов не збігаються). Збалансовані ситуації трапляються дуже рідко, бо дві мови не можуть бути функціонально тотожними.

Мовна політика – свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність політичних й адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування.

Держава впливає на мовну ситуацію через ідеологічні, законодавчі, адміністративні, фінансово-економічні важелі. Вона визначає соціальний статус і соціальні функції мов.

3. Мовознавство і семіотика. Поняття про знак, його ознаки

Людина створила засіб спілкування, який складають знаки для передачі інформації. Мовні знаки не тільки передають інформацію, а

й беруть безпосередньо участь у формуванні мови. Наука, яка вивчає структуру та функціонування різних знакових систем, зокрема і мовної системи, називається ***семіотикою***.

Зародження семіотики пов'язують із працями Ч. Моріса «Основи теорії знаків» (1939), «Знаки, мова і поведінка» (1964).

Про знаковий характер мови говорили ще вчені стародавніх Індії та Греції. Поняття знаків зустрічається в Граматиці Пор-Рояля, а згодом у працях лінгвістів-компаративістів (В. Гумбольдта, О. Потебні, П. Фортунатова, І. Бодуена де Куртене). Однак термін знак у дослідженнях цих учених не отримав спеціального лінгвістичного визначення.

Зовсім по-іншому розглядають це питання з часу виходу у світ книжки Ф. де Соссюра «Курс загальної лінгвістики» (1916). Учений розглядає мову як систему знаків і ставить її в один ряд з будь-якою іншою системою знаків. ***Ф. де Соссюр є основоположником лінгвосеміотики***.

Основним поняттям семіотики є знак.

Знак – матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який у процесі пізнання і спілкування виконує роль замінника (представника) іншого предмета і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передачі інформації.

Ознаки знака.

1. Матеріальність (чуттєва сприйманість).
2. Позначення чогось, що перебуває поза ним. Об'єкт, позначений знаком, називають **денотатом, або референтом**. За іншими концепціями, **референт** – це одиничний предмет, а **денотат** – клас ідентичних предметів, напр.: *стіл* – денотат, *дубовий стіл* – референт. Сукупність ознак класу предметів називають **сигніфікатом**.
3. Непов'язаність із позначуваним природним (причиновим) зв'язком.
4. Інформативність знака, тобто здатність нести певну інформацію і використовуватися з комунікативною метою.
5. Системність – знак отримує своє значення лише за умови входження його до певної знакової системи, напр.: знак «!» у дорожній знаковій системі означає «небезпечна дорога», у шаховій грі – «цікавий хід», у пунктуації – «знак оклику».

4. Структура і типологія знаків

Існують дві протилежні теорії знака відносно його структури:

1) ***унілатеральна*** (Р. Карнап, Л. Блумфільд, Л. О. Рєзников, А. О. Вєтров, О. С. Мельничук, В. М. Солнцев, З. Д. Попова);

2) ***білатеральна*** (Ф. де Соссюр, Ю. С. Степанов, І. С. Нарський, В. І. Кодухов, Л. А. Абрамян).

Прихильники унілатеральної теорії вважають знак односторонньою одиницею, тобто стверджують, що знак має тільки план вираження, він завжди пов'язаний із значенням, але значення до його структури не входить.

Представники білатеральної теорії розглядають знак як двосторонню одиницю, яка має план вираження і план змісту (значення), тобто знак без значення не знак.

Класифікацію знаків здійснюють за такими ознаками:

1) за типом відношень між матеріальною формою знака і позначуваним об'єктом;
2) за способом сприйняття їх людиною (або з погляду фізичної природи знаків).

За першою класифікацією всі знаки поділяють на знаки-індекси, знаки-копії, знаки-сигнали, знаки-символи.

Знаки-індекси (*знаки-прикмети* і *знаки-симптоми*) – знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами. Напр., дим як знак вогню, дзенькіт скла як знак розбитої шибки (посуду).

Знаки-копії – відтворення, репродукції, подібні на позначувані предмети. Їх ще називають *іконічними* знаками. До них належать сліди лап тварин, фотографії, відбитки тощо.

Знаки-сигнали – знаки, які вимагають після себе певних дій, реакції. Напр., звук сирени як знак повітряної тривоги, дзвінок на урок як знак початку заняття.

Знаки-символи – знаки, які використовують для передачі (визначення) абстрактного змісту. Для них характерна відсутність природного зв'язку з позначуваними об'єктами. Напр., голуб – символ миру, маска – символ театру. Сюди належить хімічна, географічна, математична символіка.

Знаки-індекси і знаки-копії – природні знаки. Вони не мають комунікативної функції, а виконують пізнавально-прагматичну функцію.

Знаки-сигнали і знаки-символи – штучні (умовні) знаки, які використовуються для спілкування, тобто виконують комунікативно-прагматичну функцію, мають відправника і адресата.

Знаки-індекси і знаки-копії можуть стати знаками-сигналами чи знаками-символами, якщо відправник і адресат домовляться про їх значення.

За способом сприйняття людиною знаки поділяють на 5 видів:

1) акустичні (слухові, вокально-інструментальні);

2) оптичні (зорові);

3) дотикові;

4) нюхові;

5) смакові.

Найважливіші для людини *слухові* та *зорові* знаки. Залежно від способу творення їх поділяють на ***4 підвиди (субкоди)**:*

1) зоровий скороминучий (мімічна мова глухонімих);

2) зоровий тривалий (письмо);

3) вокально-слуховий (усне мовлення);

4) інструментально-слуховий (мова бубнів).

Людина, маючи в своєму розпорядженні 4 субкоди, зупинилася на вокально-слуховому, бо тільки звукова людська мова дає можливість максимально чітко висловити думку і точно, адекватно її сприйняти.

5. Специфіка мовного знака

Характеризуючи мовні знаки, Ф. де Соссюр виділив три їх властивості:

1) *довільність* (*умовність*) – відсутність природного зв’язку між позначуваним і позначувальним;

2) *лінійність* – звуки в слові вимовляються один за одним у часовій протяжності, а передані письмом характеризуються і просторовою лінійністю;

3) *змінність*.

Однак цих властивостей для повної характеристики знака недостатньо, крім того, потребують певних уточнень навіть названі Соссюром властивості. Так, довільність – риса, яка зближує мовні знаки з іншими знаками, а не є їх специфічною рисою. Якщо немовним знакам властива абсолютна довільність, то в мові є й абсолютно довільні знаки, і вмотивовані. Про довільність мовних знаків свідчить той факт, що одні й ті ж поняття в різних мовах передаються різними словами (укр. *лікар*, рос. *врач*, англ. *doctor*), і, навпаки, однаковими словами позначають різні поняття (рос. *луна* «місяць», укр. *луна* «відлуння»). До вмотивованих мовних знаків належать звуконаслідувальні слова на зразок *бух*, *ляп*, *кукурікати*,

гарчати. Це зовнішня мотивація, оскільки між природним звучанням і звуками мовлення існує об'єктивний зв'язок. Крім зовнішньої мотивації, у мові існує ще і внутрішня мотивація, до якої належить морфемна вмотивованість похідних слів, напр.: значення слова *сімдесят* вмотивоване значенням його складників. Будь-яке слово при своєму виникненні є певним чином умотивованим.

Специфічні ознаки мовних знаків.

Непаралельність плану вираження і плану змісту, яка отримала у мовознавстві назву *асиметричного дуалізму* мовного знака (термін С. Карцевського), суть якого полягає в тому, що позначувальне (позначення) прагне мати інші функції, а позначуване (значення) прагне виразитися іншими засобами.

Мовні знаки мають звукове вираження (мовні органи людини утворюють різноманітні коливання повітря).

Мовні знаки – явище соціальне, бо вони призначені для спілкування людей і передачі інформації.

Поліфункціональність мовних знаків. Мовні знаки не лише інформують про явища об'єктивної дійсності, а й характеризують самого мовця, його стан і ставлення до повідомлюваного, впливають на стан і поведінку адресата.

Легка відтворюваність. Мовні знаки можна неодноразово повторювати, не витрачаючи на це значних зусиль.

Замінність. Один і той самий зміст можна виразити різними словами; акустичні мовні знаки замінити оптичними графічними знаками (письмо).

Структурність мовних знаків, тобто виділення складових елементів.

Сполучуваність. Із простих мовних знаків утворюються більш складні.

Неоднорідність. Мовна знакова система складається з неоднорідних знаків, які функціонують у межах її внутрішніх систем і підсистем.

Відносна дифузність. Під *дифузністю* мовних знаків розуміється така їх властивість, завдяки якій їх не завжди можна чітко розмежувати. Окремі мовні знаки можуть одночасно належати до різних класів.

6. Знаковість і одиниці мови

Проблема співвідношення знаків і мовних одиниць існує лише у білатеральній теорії, оскільки для унілатералістів у мові все – знаки.

Найменшою мовною одиницею є фонема. Оскільки вона є односторонньою одиницею (має план вираження і не має значення), її не можна вважати знаком. Але вона служить для побудови і розрізнення знаків. Оскільки фонема не має функцій, притаманних знакові, то її називають *фігурою*.

Морфема є двосторонньою одиницею мови, тобто має і план вираження, і план змісту. Наприклад, у слові *село* є дві морфеми – корінь *сел-*, у якому закладено лексичне значення слова, і флексія -о-, яка має три граматичних значення: називний відмінок, однина, середній рід. Однак ці значення реалізуються не самостійно, а тільки в складі цілого слова, тобто морфема не є самостійною одиницею комунікації, тому вона – *напівзнак* (термін В. Кодухова).

Слово – двостороння одиниця, тому є підстави саме слово вважати мовним знаком.

Речення не є знаком, бо складається зі знаків і належить до рівня структур.

Отже, *у мові виділяють три рівні*: ***субзнаковий***, до якого належить фонема, ***знаковий*** (основна одиниця – слово) і ***суперзнаковий*** (основна одиниця – речення). Якщо ж врахувати проміжні одиниці, то схема буде мати такий вигляд:

Речення (висловлення) – **суперзнаковий рівень**

Словосполучення

Слово – **знаковий рівень**

Морфема

Склад

Фонема – **субзнаковий рівень**

7. Мова як особлива знакова система

Мова – це особлива знакова система, оскільки мовні знаки відрізняються рядом специфічних рис від знаків інших знакових систем. Своєрідність мови як особливої знакової системи визначається різноманітністю форм і функцій її складових частин (фонем, морфем, лексем тощо). Отже, ***мова – багаторівнева і складна ієрархічна система***.

Мова – це первинна знакова система, інші знакові системи є похідними від мови і багато в чому спираються на неї. Інші знакові системи створюються лише для передачі інформації.

Універсальність мовної системи полягає у відсутності будь-яких обмежень (змістових, просторових тощо); вона бере участь у формуванні людської думки й у вираженні емоційно-психічного стану людини та її волевиявлення, лише мова обслуговує суспільство в усіх галузях його діяльності.

Мовна знакова система має **динамічний *характер.*** Вона виникає і розвивається поступово, у кожний момент свого існування зберігаючи в собі своє минуле, теперішнє і навіть майбутнє.

Ще одна особливість – це **сполучуваність мовних елементів між собою,** унаслідок чого створюються нові значення, доти невідомі мові.

На відміну від штучних знакових систем, у яких за знаком закріплюється одне лише значення, неспроможне змінюватися і розвиватися, ***у мовній системі обидві знакові сторони – ідеальна і матеріальна – можуть змінюватися.*** Наприклад, у давньоруській мові *столъ* – «вид меблів для сидіння», у сучасній мові *стіл* – «вид меблів, на яких розміщуються різні предмети», «їжа, харчі», «установа або її відділ». Зміна матеріальної сторони у слові передбачає зменшення кількості фонем, а зміна ідеальної сторони – зміну і розширення значення, яке закріплюється за словом. Сторони мовного знака пов’язані діалектичним зв’язком і зміна однієї сторони не є абсолютно незалежною від зміни в другій стороні мовного знака. Розвиток мовного знака здійснюється не самостійно, а в процесі свого функціонування. Штучні знакові системи не розвиваються в процесі свого функціонування.

Мова відрізняється від інших знакових систем ще й тим, що її план вираження має подвійне членування: у мові є мінімальні елементи, співвідносні з планом змісту (морфеми), а також елементи, які безпосередньо з планом змісту не співвідносяться (фонеми).

Отже, мова – це особлива знакова система, багато в чому відмінна від інших штучних знакових систем. Мовознавство і семіотика перебувають у стосунках взаємного перетину, а не в стосунках залежності першого від другої.

Тема 2. Взаємовідношення мови і мислення, мови і мовлення

Мета: окреслити основні етапи в дослідженні питань про співвідношення мови і мислення, мови і мовлення в історії лінгвістичної науки, з'ясувати, як вирішуються означені проблеми в сучасному мовознавстві, розвивати логічне мислення студентів, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; сприяти формуванню висококваліфікованого фахівця-словесника.

План

1. Проблема співвідношення мови і мислення. Психофізичні основи зв'язку мови і мислення.
2. Роль мови у процесі пізнання. Теорія мовної відносності та її критика.
3. Основні етапи в дослідженні питання про співвідношення мови і мовлення.
4. Проблема співвідношення мови і мовлення в сучасному мовознавстві.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Розуміння мови як практичної свідомості. Загальні передумови виникнення людської мови.
2. Внутрішнє мовлення і мислення.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 36–46, 47–60, 156–183; К., 2003. – С. 183–194, 111–122, 194–206, 297–333.

Допоміжна

2. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – К., 1996. – С. 13–18, 219–255, 256–319.

1. Проблема співвідношення мови і мислення. Психофізичні основи зв'язку мови і мислення

Співвідношення мови і мислення – одна з центральних проблем теоретичного мовознавства, яку досліджують від найдавніших часів і до наших днів. Якщо раніше головним питанням було обґрунтування наявності чи відсутності зв'язку між мовою і мисленням, то сьогодні

– виявлення характеру зв’язку між ними.

Сучасна література (як лінгвістична, так і філософська, логічна, психологічна) не дає однозначної відповіді на питання про співвідношення мови і мислення. Це зумовлене такими причинами: 1) у мові і мисленні переплітаються соціальні та індивідуально-біологічні чинники; 2) процес мислення прихований від безпосереднього спостереження; 3) у сучасній науці відсутнє однозначне визначення термінів *мислення* і *свідомість*, що призвело до підміни проблеми «мова і мислення» проблемою «мова і свідомість».

Не потрібно ототожнювати поняття *свідомість* та *мислення*. **Свідомість** – це сукупність усіх психічних процесів, які беруть активну участь в осмисленні людиною навколишнього світу і свого власного буття. Отже, свідомість охоплює не тільки мислення, а й інші форми відображення дійсності – емоційні, естетичні, вольові, конкретно-чуттєві. Свідомість, як і мислення, виникає у процесі праці, суспільно-виробничої діяльності людей і теж нерозривно пов’язана з людською мовою. Адже в мові знаходять відображення не тільки логічні значення, а й емоційні, естетичні, вольові.

Мислення є одним із важливих компонентів свідомості. Це вища форма відображення в психіці предметів і явищ навколишньої дійсності та їхніх зв’язків у вигляді понять, суджень, умовиводів. Воно зароджується і ґрунтується на чуттєвому сприйнятті як наслідок діяльності головного мозку. Філософи зауважують, що якби людина тільки здійснювала логічні операції, а на практиці не відчувала б, не переживала б постійного співвіднесення значень понять з активними діями і сприйняттями дійсності, то вона не розуміла б і не усвідомлювала б ні дійсності, ні себе самої.

Однак чуттєве сприйняття не може дати справжнього образу дійсності абсолютно в усіх випадках, бо відчуття й уявлення мають свої межі. *Мислення дозволяє людині вийти за межі наочного безпосереднього досвіду й оперувати абстракціями вищого порядку, які не мають безпосереднього відповідника в чуттєвому сприйнятті*. Дані про різні предмети і явища, одержані від сприйняття, узагальнюються мисленням і фіксуються у вигляді понять. У процесі мислення поняття пов’язуються між собою, утворюючи судження, ланцюг яких породжує умовиводи.

Стосовно питання взаємовідношення мови й мислення раніше в мовознавстві існували дві протилежні й однаковою мірою

неправильні тенденції: 1) відривання мови від мислення і мислення від мови (математик Жак Адамар, А. Ейнштейн); 2) ототожнення мови і мислення (В. фон Гумбольдт, М. Мюллер, А. Шлейхер).

У наш час обидві тенденції продовжують існувати в різних варіантах. Так, зокрема, різні відношення до мислення і його зв'язку з мовою лежать в основі двох різних напрямів – **менталістичного**, у якому чітко виявляється прагнення до ототожнення мови і мислення, приписування мові тієї ролі в психіці людини, яка належить мисленню, і **механістичного**, який відриває мову від мислення, розглядає мислення як щось позамовне (екстралінгвальне) і вилучає його з теорії мови.

Однак переважна більшість мовознавців і філософів не сумніваються в наявності зв'язку між мовою і мисленням. Якщо колись вважалося, що мислення невіддільне від мови і здійснюється лише в мовних формах, то нині поширена концепція, відповідно до якої *мова і мислення пов'язані між собою діалектичними відношеннями й утворюють взаємозумовлену єдність, але не тотожність*. Можна також стверджувати про відносну незалежність мови від мислення і мислення від мови, про можливість несловесного мислення, про можливість зведення словесного мислення не тільки до звукових, а й до інших образів слів – зорових, жестових, тактильних (досвід навчання глухих і сліпоглухонімих).

Мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мислення. Психологи розрізняють три типи мислення: *чуттєво-образне*, *технічне* і *понятгєве*. Лише понятгєве мислення спирається на мовні форми, тоді як технічне й образне мислення реалізується й поза мовними формами. Отже, існує велика ділянка мислення, яка не має безпосереднього стосунку до мовного мислення. Чуттєво-образне і технічне мислення, очевидно, наявні й у вищих тварин. І тільки у розумовій діяльності людини всі три типи мислення переплітаються.

Про те, що єдність мови і мислення не означає їх тотожності, свідчать і такі факти:

1) мислення характеризується певною самостійністю: воно може створювати поняття і втілювати їх в образи, які не мають відповідних конкретних предметів і явищ дійсності (*домовик, мавка, русалка*);

2) мова – матеріально-ідеальне явище, тоді як мислення – ідеальне;

3) мова – явище національне, мислення – інтернаціональне;

4) будова і закони розвитку думки і мови неоднакові. Якщо

основними одиницями мови є фонеми, морфеми, лексеми, словосполучення, речення, то основними одиницями мислення – поняття, судження й умовиводи. Розрізняють логічні і лінгвальні категорії, як, наприклад, поняття і значення слова, речення і судження, хоча це не свідчить про їх розрив.

Отже, мова і мислення єдині, але не тотожні; вони нерозривні, але не злиті в одне, певною мірою автономні і мають свої специфічні риси.

Психофізичні основи зв'язку мови і мислення.

На користь існування позамовних форм мислення свідчить відкрита нейрофізіологами функціональна асиметрія півкуль головного мозку.

Раніше вважали, що у людини функції обох півкуль однакові, як в інших хребетних тварин, але нові дослідження показали, що у людини кожна півкуля набуває своєрідної «спеціалізації». Тільки у дітей раннього віку функції лівої і правої півкуль симетричні, але вже в 4–5 років одна півкуля стає домінантною. У переважної більшості людей домінантною півкулею є ліва, яка «спеціалізується» на словах мови, а права – на мелодиці та інтонації.

Інші експерименти підтверджують, що ліва півкуля головного мозку людини більшою мірою пов'язана з абстрактним понятійним мисленням, яке базується на словесному його оформленні, а права півкуля краще пізнає образи, конкретні речі.

Отже, людська психіка не є наслідком або прямим продовженням природного зв'язку елементарних форм поведінки та психічного життя тварин, а є якісно новим результатом суспільно-історичного розвитку людства. Функціональні системи головного мозку людини не успадковані, а формуються при її спілкуванні з іншими людьми.

У лівій півкулі головного мозку розташовані мовленнєві зони – зона Брока, яка знаходиться в задньому відділі нижньої лобної звивини, керує усним мовленням; зона Верніке, розташована в першій висковій звивині, забезпечує сприйняття й розуміння усного мовлення; тім'яно-потилична частина лівої півкулі керує логіко-граматичними зв'язками мови, забезпечує дотримання семантики мовлення.

Пошкодження певних центрів мозку, пов'язаних із мовленнєвою діяльністю, призводить до мовленнєвих розладів, які називають *афазією*. Залежно від того, яка зона головного мозку ушкоджена,

розрізняють такі види афазії:

1) *моторна* – втрата здатності виражати думку в усній формі, що пов'язано з ушкодженням зони Брока;

2) *сенсорна* – втрата здатності розуміти усне мовлення; зумовлюється ушкодженням зони Верніке;

3) *динамічна* – втрата здатності зв'язного мовлення, що виявляється в порушенні граматичних зв'язків; спричиняється ушкодженням лобних доль лівої півкулі;

4) *семантична* – втрата здатності знаходити в пам'яті потрібні слова для називання знайомих предметів: пов'язана з ушкодженням тім'яно-потиличної ділянки лівої півкулі.

Науку, яка вивчає взаємозалежність стану мовлення від стану різних ділянок мозкової кори, називають **нейролінгвістикою**.

2. Роль мови у процесі пізнання. Теорія мовної відносності та її критика

Роль мови у процесах пізнання полягає в тому, що: 1) мова закріплює результати пізнавальної діяльності; 2) мова – основний інструмент пізнання.

Засвоюючи мову, людина оволодіває й основними формами і законами мислення. Водночас мова дала змогу людині вийти за межі безпосередніх чуттєвих сприймань. Не всі, наприклад, бачили носорогів, китів, але знають, що це таке, на основі того, що прочитали у словниках чи інших книжках.

За допомогою мови людина не тільки отримує узагальнені знання, а й членує явища дійсності на складові елементи, класифікує їх. Членування явищ дійсності відбувається за допомогою слів, а класифікація – як за допомогою слів (родо-видові відношення), так і за допомогою граматичних форм (частини мови, суфікси тощо).

Якщо процес пізнання проходить в напрямку від конкретного спостереження до абстрактного мислення, то мова дає можливість спочатку ознайомитися з абстрактними поняттями, а потім переходити до їх конкретизації, що прискорює процес пізнання й розумовий розвиток людини загалом.

Особливу увагу ролі мови у процесах пізнання приділив В. фон Гумбольдт, який уперше відзначив залежність ставлення людини до навколишньої дійсності від її мови. Для вченого мова – це світобачення, яке може визначити людську діяльність, а вивчення нової мови рівнозначне набуттю нового погляду на попереднє світосприйняття.

Ці думки В. фон Гумбольдта були протягом тривалого часу забуті, але вже у XX ст. їх відродила так звана ***гіпотеза Сепіра-Уорфа*** про зв'язок культури і мови та про глибокий вплив мови на становлення логічних і світоглядних категорій.

Професор Чиказького університету *Едуард Сепір* (1884–1939, антрополог, дослідження проводив на стику етнології, психології, соціології, психіатрії, фольклористики та релігії) висловив думку, що повне усвідомлення людиною навколишньої дійсності неможливе без мови, за допомогою якої людина орієнтується в світі. За Сепіром, мова є не стільки засобом передачі суспільного досвіду, скільки способом визначення цього досвіду для всіх, хто розмовляє тією мовою.

Визнаючи зв'язок між мовою і культурою, Сепір категорично заперечує будь-яку кореляцію між формальним аспектом мови (її фонетичною і граматичною структурою) та культурою. З культурою пов'язана лише лексика, тобто зміст мови. Історія мови й історія культури, на думку дослідника, розвиваються паралельно. Тому культуру народів можна вивчати на основі дослідження культурної лексики.

Ідеї Сепіра розвинув американський учений *Бенджамін Уорф* (1897–1941), який за фахом не був професійним мовознавцем, а інженером із техніки безпеки і служив у страховій компанії, але це не завадило йому стати відомим саме у галузі лінгвістики. Уорф вважав, що навколишня дійсність – це безладний потік вражень, закон і порядок у який вносить мова. Але у кожної мови свої власні форми, тому й дійсність уявляється по-різному людям, які розмовляють різними мовами. Отже, мова – спеціальна система організації людського досвіду. Звідси висновок, що й логіка не відбиває дійсності, а залежить цілком від мови.

Учений стверджує, що у мовному світі все відносне. Ми членуємо світ так, як підказує рідна мова, і «стикаємося, таким чином, з новим принципом відносності. Він полягає в тому, що подібні фізичні явища дозволяють створити подібну картину всесвіту тільки за подібності або принаймні за співвідносності мовних систем». Гіпотеза Уорфа отримала в мовознавстві назву ***гіпотези мовної відносності***. Оскільки ідея цієї гіпотези була закладена ще Сепіром, то її називають ще ***гіпотезою Сепіра-Уорфа***.

Відразу ж після оприлюднення гіпотеза викликала гострі суперечки серед науковців. У 1954 р. їй було присвячено дискусію

лінгвістів, антропологів, соціологів, психологів. Критикуючи гіпотезу, опоненти вказували на те, що якби люди по-різному сприймали світ, то не розуміли б один одного. Однак Уорф ніколи не стверджував, що абсолютно все в мисленні і культурі зумовлене мовою. У статті «*Відношення норм поведінки й мислення до мови»* учений зазначав, що «між культурними нормами і мовними моделями є зв'язок, але немає кореляцій або прямих відповідників».

Довести свою гіпотезу Уорфу не вдалося. Не могла й не може її ні довести, ні заперечити, як зазначив В. М. Алпатов, і лінгвістика. Нині мовознавці шукають і накопичують факти для її підтвердження. Проблемам зв'язку мови і культури й мовних картин світу присвячується багато конференцій, наукових збірників. Ведуться пошуки об'єктивних методів, які довели б правильність чи хибність гіпотези. Однак заслуга Уорфа – у постановці цієї проблеми. Позитивним у теорії вченого є врахування «фактора людини» й акцентування на змістовому аспекті мови.

3. Основні етапи в дослідженні питання про співвідношення мови і мовлення

Проблема співвідношення мови і мовлення є однією з найважливіших і найскладніших у сучасній теорії мовознавства.

Поширеною була думка, що поняття мови і мовлення першим увів у науковий обіг Ф. де Соссюр. Однак проблема мови і мовлення порушувалася багатьма мовознавцями дососсюрівського періоду, зокрема *В. фон Гумбольдтом*, який вважав, що «мова розвивається тільки в суспільстві, і людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим». Він наголошував, що «мова як маса всього витвореного мовленням не одне й те ж, що саме мовлення в устах народу».

Г. Штейнталь розрізняв *мовлення* (*говоріння*), *здатність говорити* і *мовний матеріал*. Мова, за його уявленням, – це сукупність мовного матеріалу одного народу.

У мовознавстві дососсюрівського періоду питання мови і мовлення висвітлювали також Г. Пауль, О. О. Потебня, О. І. Бодуен де Куртене та багато ін. Погляди цих лінгвістів значно різняться між собою, однак у їх судженнях є і спільні тенденції: а) усі вони на перше місце висувають мовлення, трактуючи його як діяльність, акт, реалізацію; б) для всіх мова і мовлення є двома виявами одного об'єкта.

Спроби попередників Ф. де Соссюра розмежувати поняття

«мова» і «мовлення» довго залишалися непоміченими. Вони привернули увагу лише у вченні Ф. де Соссюра, який взяв дихотомію «мова – мовлення» за основу своєї загальнолінгвістичної теорії.

У «Курсі загальної лінгвістики» швейцарський лінгвіст, з одного боку, об'єднував мову і мовлення як складові частини лінгвальної діяльності, яка охоплює все, що пов'язане зі спілкуванням (усю сукупність мисленнєвих і мовленнєвих дій, яка здійснюється за допомогою мови), а з іншого боку, протиставляв мову і мовлення за рядом ознак: мова уявлялась йому чимось загальним, а мовлення – окремим, в мові він бачив лише абстрактне, а в мовленні – лише конкретне, мову вважав статичною, постійною, мовлення – динамічним, змінним, мова, на його думку, явище потенційне, а мовлення – реалізоване, мова – явище суспільне, а мовлення – індивідуальне, мова – це система, а мовлення – це процес. Навіть одиниці у мови і мовлення, на думку Соссюра, різні: в мові є фонеми, а у мовленні – звуки, для мови характерна модель речення, а для мовлення – конкретне висловлення. Таке послідовне протиставлення мови і мовлення привело автора до твердження, що фактично повинні існувати дві різні, хай і пов'язані, науки: лінгвістика мови і лінгвістика мовлення.

Недоліками соссюрівської класифікації вважають ескізність характеристик мови та мовлення; нечіткість визначення лінгвальної діяльності: «має різнорідний характер», «поняття мови не збігається з поняттям лінгвальної діяльності взагалі; мова – тільки певна частина, правда – найважливіша, лінгвальної діяльності». Недаремно пізніше у цей термін різні вчені почали вкладати далеко не ідентичний зміст, а більшість сучасних мовознавців не бачать необхідності в цьому понятті взагалі й аналізують тільки дихотомію «мова – мовлення».

Незважаючи на дещо неповну характеристику виділених явищ, «Соссюр, по суті справи, відкрив мову як таку; одночасно він показав, що сучасна йому лінгвістика вивчала не мову, а мовлення...» (Л. Єльмслев).

Послідовники Ф. де Соссюра внесли істотні зміни в теорію швейцарського лінгвіста, неоднаково трактуючи зміст і значення дихотомії «мова і мовлення». Більшість із них (Женевська, Празька школи) приймають соссюрівську дихотомію, але й вони не цілком погоджуються з позицією вченого. Так, замість термінів мова і мовлення *Л. Єльмслев* уживає *схема* й *узус*, *Н. Хомський* – *компетенція* і *виконання*. Замість двох понять *Л. В. Щерба*

протиставляє три: 1) *мовленнєва діяльність* (процеси говоріння і розуміння); 2) *мовний матеріал* (сукупність усього сказаного і написаного); 3) *мовна система* (словники і граматики мов). На відміну від Ф. де Соссюра, Щерба стверджує, що мова – це не конкретна, а абстрактна сутність, яка конструюється шляхом розумових операцій учених.

Трихотомічну концепцію запропонувала *М. І. Черемісіна* : *мова – мовлення – текст*. Однак, на думку Ю. В. Форменка, текст не можна розглядати як явище одного порядку з мовою і мовленням. Текст – поняття видове стосовно родового поняття мовлення.

М. Д. Андрєєв і *Л. Р. Зіндер* запропонували чотириелементну побудову: *мова, мовлення, мовленнєвий акт і мовленнєвий матеріал*. Під *мовленнєвим матеріалом* розуміється конкретна реалізація системи мови; під *мовленнєвим актом* – процес, породженням якого є мовленнєвий матеріал; під *мовленням* – система сполучень мовних елементів у тексті.

Л. Єльмслев розрізняє чотири аспекти: *узус, акт мовлення, норму і схему*. *Узус* – це прийняте в певному суспільстві вживання мовних засобів. Він реалізується в акті мовлення (*акт мовлення* здійснюється відповідно до узусу). *Норма* – узагальнення правил, на основі яких здійснюється узус. *Схема* – це структура відношень.

4. Проблема співвідношення мови і мовлення в сучасному мовознавстві

Терміни лінгвальна діяльність, мова і мовлення донині не отримали однозначного тлумачення. Л. В. Щерба, Е. Косеріу, О. І. Смирницький услід за Ф. де Соссюра трактують мову як похідне від мовлення явище. Т. П. Ломтєв, М. П. Панов, А. Є. Супрун вважають, що мовлення є похідним від мови (тобто об’єктивне явище, яке реалізується в мовленні). Отже, *мова, по-перше, – це механізм, за допомогою якого породжується і розуміється мовлення, а по-друге, – це система правил і набір одиниць, які становлять узагальнені спеціалістами факти мовлення*.

Розмірковуючи про загальний статус мови і мовлення, А. Гардинер, Е. Бенвеніст, М. Трубецькой, Н. Хомський, як і Ф. де Соссюр, інтерпретують мову і мовлення як різні, несумісні явища. Л. Щерба і Е. Косеріу заперечують це твердження. Л. Єльмслев, В. Брьондаль, Н. Хомський дотримуються соссюрівського погляду, що мова є першорядним явищем. А. Гардинер, А. Сеше, Е. Косеріу висувають на передній план мовлення. Мову у взаємозв’язку з

мовленням розглядають представники Празької школи, Л. Щерба та ін.

Необхідність розмежування лінгвістики мови і лінгвістики мовлення обґрунтовують А. Гардинер, А. Сеше, М. Трубецькой, Е. Бенвеніст, Н. Хомський. Заперечують не тільки необхідність, а й можливість виокремлення двох лінгвістик Л. Єльмслев, А. Мартіне, Е. Косеріу, Л. Щерба, О. Смирницький.

Не визнають соссюрівської дихотомії «мова – мовлення» такі вчені: Г. Шухардт, В. Дорошевський, О. Єсперсен, А. Чикобава, Л. Блумфільд, З. Харріс, Ч. Хоккет, А. Г. Волков, Г. В. Колшанський, О. С. Мельничук та ін. На їхню думку, мова – це не реальний об'єкт, а наукова абстракція.

У сучасному мовознавстві мову і мовлення розглядають як діалектичну єдність, елементи якої протиставлені між собою і зумовлюють один одного.

Для правильного пояснення співвідношення мови і мовлення потрібно враховувати три можливих підходи до досліджуваного явища: *гносеологічний (філософський), онтологічний (власне лінгвістичний) і прагматичний (цільовий)*.

У **гносеологічному** аспекті мову і мовлення потрібно розглядати як явища різного ступеня абстракції. *Мова* – це загальне, абстрактне, а *мовлення* – окреме, конкретне. Перебуваючи у діалектичному зв'язку, мова і мовлення є відносно незалежними явищами, про що свідчить факт неоднакового ступеня їх зміни, деякі асиметричності їх розвитку. Оскільки структура мови – явище абстрактне, то вона окремо не спостерігається. Досліднику доступне тільки мовлення, у якому реалізується мовна система. Якщо ж мовна система в мовленні не реалізується, вона існує потенційно.

У плані **онтологічному** *мова* належить до психічних явищ, а *мовлення* до психофізичних, доступних сприйманню. Певною мірою мова відноситься до мовлення як ідеальне до матеріального.

З **прагматичного** погляду *мова* являє собою щось стабільне і загальноприйняте, тоді як *мовлення* є оказіональним (випадковим), рухливим.

Сучасні лінгвісти для розмежування мови і мовлення використовують переважно ті ознаки, які запропонував Ф. де Соссюр. Однак усе менше уваги приділяється таким протиставленням, як: 1) мова – психічне явище, а мовлення – психофізичне; 2) мова –

соціальне явище, а мовлення – індивідуальне; 3) мова – системне явище, а мовлення – несистемне.

Помилковим є положення швейцарського вченого про протиставлення мови і мовлення як соціальне індивідуальному. Мова соціальна за своїм функціональним призначенням та індивідуальна за способом існування (збереження), причому переважає в мові соціальне. Мовлення є індивідуальним за виконанням, воно завжди належить певній конкретній особі. Значення ж мовлення як засобу спілкування є соціальним. Соціальність мовлення виявляється і в тому, що воно служить об'єднанню людей у колектив, і в тому, що воно базується на єдиній для всього колективу мовців мові. Переважає в мовленні індивідуальне. Індивідуальність мовлення виявляється у відборі, частотності вживання елементів мови, у порядку їх розташування у фразі тощо. Індивідуальність мовлення надає мовленнєвому акту унікальності, неповторності, оригінальності, тоді як соціальність забезпечує взаєморозуміння.

Помилковим є також протиставлення мови мовленню як системного несистемному, бо мова не втрачає своєї системності в процесі функціонування. Щоправда, в мовленні асистемні явища все-таки трапляються.

Після Ф. де Соссюра для розмежування мови і мовлення були запропоновані ще такі ознаки: 1) *мова – щось загальне, мовлення – конкретне* (М. С. Трубецькой); 2) *мова – постійна, довговічна, мовлення – перемінне, нестійке, недовговічне* (М. С. Трубецькой, Л. Єльмслев).

Майже всі лінгвісти, які визнають дихотомію «мова – мовлення», вважають *мову потенцією, знанням або системою знаків, а мовлення – реалізацією цієї потенції*.

Мову і мовлення протиставляють і за іншими ознаками.

Мовлення	**Мова**
• розгортається в часі і реалізується в просторі	• мова цих параметрів не має
• мовлення безконечне	• система мови конечна
• мовлення лінійне, синтагматичне	• мова має парадигматичну і рівневі організацію
• мовлення є послідовністю мовних	• мові притаманна ієрархічна організація її

елементів • мовлення контекстно і ситуативно зумовлене • мовлення співвідносне з об’єктивною дійсністю і може характеризуватися з погляду істинності або хибності	елементів • мова не залежить від обставин спілкування • до мови такий підхід неможливий

Мовлення характеризується також деякими ознаками, які не протиставляються безпосередньо окремо взятим рисам мови.

Специфічні риси мовлення:

1. Мовлення може мати дві форми – діалогічну і монологічну.
2. Мовлення може характеризуватися темпом, тембровими особливостями, тривалістю, гучністю, артикуляційною чіткістю, акцентом тощо.
3. У мовленні відображається психологічний стан мовця.
4. Будь-яке мовлення можна оцінити зі змістового, етичного й естетичного поглядів.

З історичного погляду мова вторинна, а мовлення первинне (мова склалася з фактів мовлення). *Із погляду синхронного мова первинна, а мовлення вторинне*: будь-який мовленнєвий витвір будується з уже наявних у мові елементів.

Тема 3. Мова як системно-структурне утворення

Мета: охарактеризувати типи відношень у мовній системі, з’ясувати зміст понять мовної структури і структурних рівнів, окреслити основні поняття внутрішніх і проміжних систем мови, висвітлити суть рівневих відношень у межах цих мовних підсистем; розвивати логічне мислення студентів, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; сприяти формуванню висококваліфікованого фахівця-словесника.

План

1. Мовна система і мовна структура.
2. Типи відношень у мовній системі.
3. Структурні рівні мови.
4. Внутрішні системи мови: фонологічна; лексико-семантична; граматична.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Проміжні системи мови.
2. Теорія ізоморфізму й ієрархія рівнів мови.
3. Графічні системи фіксації мов.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 61–155; К., 2003. – С. 207–261.

Допоміжна

2. Семчинський С. В. Загальне мовознавство – К., 1996. – С. 151–198.
3. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Проблеми. Методи. – К., 1994. – С. 25–66.

1. Мовна система і мовна структура

Уперше розмежував терміни система і структура О. О. Реформатський, який запропонував термін система використовувати для позначення системних відношень між одиницями одного рівня мови, а структура – для позначення системних відношень між різними рівнями. За Реформатським, система – це зв'язок і взаємозалежність по горизонталі, а структура – це вертикальний аспект; система – це єдність однорідних елементів, а структура – єдність різнорідних елементів.

За О. С. Мельничуком, система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів, а структура – це склад і внутрішня організація єдиного цілого.

Уведення поняття системи відносно мови пов'язують з іменем Ф. де Соссюра, хоча пріоритетність у цьому належить І. О. Бодуену де Куртене. Обґрунтуванню системного підходу до мови сприяли праці О. Потебні.

Мова є відкритою динамічною гетерогенною матеріальною функціональною системою.

Відкритість мовної системи полягає у тому, що вона постійно поповнюється новими елементами, що забезпечує її здатність завжди бути комунікативно придатною. Мовні підсистеми мають неоднаковий характер відкритості. Фонологічна система – закрита, морфологічна – мало відкрита, лексико-семантична – найбільш відкрита.

Динамічність – властивість мовної системи, яка виражається в постійному розвитку мови, пристосуванні до умов існування.

Гетерогенність – мова складається з неоднорідних одиниць, які розпадаються на підсистеми і утворюють структуру.

Матеріальність – мова складається з елементів, які мають матеріальну субстанцію.

2. Типи відношень у мовній системі

Мовна система базується на парадигматичних, синтагматичних та ієрархічних відношеннях.

Парадигматичні відношення – відношення вибору, асоціації, що ґрунтується на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови. Наприклад, парадигматичними у фонетиці є відношення між дзвінкими і глухими, м'якими і твердими звуками; у граматиці – між відмінковими формами слів, формами дієвідмінювання, між різними типами речень. Парадигматичні відношення називаються вертикальними, оскільки будь-яку парадигму можна записати у стовпчик, вертикально, наприклад відмінкову парадигму іменника чи іншої частини мови.

Синтагматичні відношення – відношення одиниць, розташованих лінійно; це здатність мовних елементів поєднуватися. Ці відношення називаються горизонтальними, бо завжди реалізуються між одиницями, які розташовуються одна за одною. Наприклад, у фонетиці фонеми поєднуються не як-небудь, а вибірково. Синтагматичним зв'язком спричинені такі фонетичні явища, як асиміляція, дисиміляція, акомодація тощо. У словотворі синтагматичні відношення виявляються у тому, що існує певна закономірність у поєднанні морфем. У лексиці синтаксичні відношення виявляються у вибірковій сполучуваності (*скалити зуби*, *розтринькувати гроші*, *карі очі*, *гнідий кінь*).

Ієрархічні відношення – відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонеми до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Якщо парадигматичні і синтагматичні відношення охоплюються мовні одиниці однакового ступеня складності (одного рівня), то ієрархічні відношення об'єднують одиниці різних ступенів складності.

3. Структурні рівні мови

Мовна система має складну структуру, у її складі можна виділити окремі підсистеми (рівні).

Рівні мови – це підсистеми мовної системи, кожну з яких характеризують сукупність відносно однорідних одиниць і набір

правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи.

Рівень охоплює сукупність одиниць одного ступеня складності, які можуть вступати між собою в синтагматичні і парадигматичні відношення та підпорядковуються правилам рівневої сполучуваності.

Рівні мови розрізняють за такими принципами:

1) кожен рівень повинен мати свою одиницю; одиниці одного рівня повинні бути однорідними;

2) одиниці будь-якого рівня виділяють шляхом сегментації складніших утворень;

3) одиниці нижчого рівня входять до одиниць вищого рівня.

Виділяють ***основні*** *і* ***проміжні рівні***.

До основних рівнів належать: ***фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний, синтаксичний***. Кожен із рівнів має свою основну одиницю: фонема, морфема, лексема, синтаксема.

За роллю в структурі мови серед основних рівнів розрізняють ***нижчі*** *і* ***вищі рівні***. До нижчого рівня належить фонологічний, бо фонема – одностороння одиниця, яку використовують для побудови морфем і лексем. Найвищий рівень – синтаксичний, бо він обслуговує комунікативні потреби і підпорядковує собі одиниці всіх інших рівнів.

На стику рівнів виникають проміжні рівні: ***морфонологічний*** (між фонологічним і морфологічним рівнями), ***словотвірний*** (між морфологічним і лексико-семантичним рівнями), ***фразеологічний*** (між лексико-семантичним і синтаксичним рівнями).

4. Внутрішні системи мови

Фонологічна система мови. Основу для створення теорії фонем заклали праці І. О. Бодуена де Куртене та Л. В. Щерби, однак творцем цієї теорії вважають М. С. Трубецького («Основи фонології», 1939 (нім.), 1960 (рос.)).

У фонології розрізняють два рівні – *сегментний і суперсегментний (просодичний)*. Сегментний рівень утворюють одиниці, які виділяються на основі сегментації (*звук (фонема), склад, фонетичне слово, синтагма, фраза*), а суперсегментний – одиниці, які виділяються відносно сегментних одиниць (*наголос* та *інтонація*).

Основною одиницею фонологічного рівня є фонема. Фонема – мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнавання і розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів.

Функції фонем:

1) конститутивна (пов’язана з творенням одиниць вищого рівня);

2) дистинктивна (пов’язана з розпізнаванням й ототожненням значеннєвих одиниць). Дистинктивна функція може бути розщеплена на перцептивну (розпізнавальну) і сигніфікативну (смислорозрізнювальну). Дехто сигніфікативну функцію поділяє на смислорозрізнювальну і форморозрізнювальну;

3) делімітативна (розмежувальна) – пов’язана з сигнальною вказівкою на межі слів і морфем, напр.: у японській мові алофон [д] можливий лише на початку слова;

4) кульмінативна – полягає в забезпеченні цілісності та виділеності слова, що досягається завдяки наголосу і сингармонізмові.

Фонеми в парадигматиці. Фонема як фонологічна одиниця протиставляється всім іншим фонемам і характеризується певним набором ознак. Ознаки бувають *диференційні (розрізнювальні) й інтегральні (нерозрізнювальні)*.

Фонеми української мови /с/ і /х/ мають по чотири ознаки. Для першої фонеми – це передньоязиковість, фрикативність, твердість, глухість, для другої – задньоязиковість, фрикативність, твердість, глухість. Якщо у першому випадку всі ознаки використовуються для протиставлення іншим фонемам (передньоязиковість протиставляється губності: *сода – вода*, фрикативність – проривності: *син – тин*, твердість – м’якості: *суди – сюди*, дзвінкість – глухості: *соя – Зоя*), то в другому випадку для протиставлення іншим фонемам використовуються лише три ознаки – задньоязиковість і фрикативність (*хата – дата,*) та глухість (*хол – гол*). Усі визначені ознаки фонем /с/ і /х/ є ***диференційними***, бо саме за ними ці фонеми протиставляються відповідно фонемам /в/, /т/, /с$^{/}$ /, /з/, /д/, /г/. Ознака твердість фонеми /х/ не використана для розрізнення. Вона є ***інтегральною***.

Диференційні й інтегральні ознаки в різних мовах не збігаються. Так, проривність російської фонеми /г/ є інтегральною ознакою, а в українській мові – диференційною, бо існує пара слів, у яких проривність /ґ/ протиставляється фрикативності /х/, напр.: *ґніт – гніт*, *ґрати – грати*.

Як диференційні використовуються такі ознаки фонем:

1) спосіб творення: проривність, фрикативність, зімкнено-прохідність, африкативність;

2) місце творення: передньоязиковість, середньоязиковість,

задньоязиковість, глотковість, губність;

3) м’якість і твердість (*біля – біла, синь – син*);

4) довгота і короткість (*port [po:t] – порт, pot [pot] – горщик*);

5) назальність (носовий характер) – неназальність (ротовий характер), напр.: *sing – співати, sin – гріх*.

У мовах світу використовується загалом 12 диференційних ознак.

Фонологічна парадигматика є системою опозицій, серед яких виділяють два основні типи: ***диз’юнкція*** – протиставлення за декількома диференційними ознаками і ***кореляція*** – протиставлення за однією диференційною ознакою. Прикладом диз’юнкції може слугувати протиставлення фонем /н/ – /к/ (*баран – барак*), у яких воно здійснюється за такими параметрами: сонорність – глухість, передньоязиковість – задньоязиковість, зінкнено-прохідність – проривність. Як приклад кореляції можна навести опозицію /с/ – /с$^{/}$/, де фонеми протиставляються тільки за твердістю – м’якістю.

Фонеми у синтагматиці. У мовленнєвому потоці (у синтагматиці) фонеми потрапляють у різні позиції, які можуть бути сильними і слабкими. ***Сильними*** називають такі позиції, у яких протиставлення і розрізнення слів досягає найбільшої міри. ***Слабкими*** вважають такі позиції, де протиставлення є неповним або зовсім зникає. Наприклад, для голосних у слов’янських мовах сильною позицією є позиція під наголосом, а слабкою – ненаголошена позиція (*воды – вода*; *клени – кленовий*). Для приголосних сильною є позиція перед голосними і твердими сонорними (*гора*, *водний*), слабкою – перед іншими приголосними (*екзамен*, *просьба*).

Сильні і слабкі позиції в різних мовах не збігаються. Так, кінцева позиція для приголосних російської, польської і німецької мов є слабкою (рос.: *гриб* [п] – *грипп*, *луг* [к] – *лук*; пол.: *pod* [t] – *pot* (“*під“ – “пит“*); нім. *tod* [t] – *tot* (“*смерть*“ – “*мертвий“*). В українській та англійській мовах кінець слова є сильною позицією (укр.: *ваш – важ*, *кізка – кіска*; англ..: *wide* [waid] “широкий“ – *white* [wait] “білий“, *bag* “сумка“ – *back* “спина“).

У мовленні фонеми реалізуються у своїх варіантах, або алофонах, які потрібно відрізняти від варіацій. ***Варіації*** – це індивідуальні, територіальні і позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не утруднюють розуміння (сприймання). Так, кожному індивіду притаманні певні особливості вимовляння звуків

(тембр, шепелявість, гаркавлення тощо). До територіальних видозмін фонем належать полтавське пом'якшене [л], львівське шепеляве м'яке [с], покутське наголошене [и], наближене до [е] тощо. Прикладом позиційних варіантів можуть слугувати акомодовані голосні, напр.: льо [˙**о**]док, ля [˙**а**˙]лька.

Отже, фонема як абстрактна одиниця протиставляється звукові як конкретній одиниці, у якій фонема матеріально реалізується в мовленні.

Фонологічна система кожної мови є своєрідною. Ця своєрідність стосується загальної кількості фонем, організації фонемних опозицій, пропорції голосних і приголосних (в укр. мові 38 фонем, з них 6 голосних і 32 приголосні; в рос. – 39 фонем, з них 5 голосних і 34 приголосні; в англ. – 44 фонеми, причому 20 голосних і 24 приголосні; в нім. – 33 фонеми, 15 голосних, 18 приголосних; у франц. – 35 фонем, 17 голосних і 18 приголосних), характеру позицій, варіантів і варіацій фонем.

Фонологічні школи. У сучасній світовій лінгвістиці немає єдиного погляду на природу фонеми. Прагнення пов'язати лінгвістичну природу фонеми з її роллю в мовленні характерне для концепції фонеми *Санкт-Петербурзької фонологічної школи* (основоположник – Л. В. Щерба; представники – Л. Р. Зінгер, М. І. Матусевич, Л. Л. Буланін, С. Б. Бернштейн, Л. В. Бондарко).

Ця школа розглядає фонему як звуковий тип. У центрі уваги цієї школи – розрізнення звукових оболонок морфем і слів, а не їх тотожність. Згідно з концепцією школи звуки [о] і [^] (*море – моря*) є різними фонемами, а звук [с] (*коз [кос] – кос*) – однією.

Московська фонологічна школа (засновники Р. І. Аванесов, П. С. Кузнєцов, О. О. Реформатський, В. М. Сидоров та ін.) при визначенні фонеми і фонемного складу мови застосовує морфемний критерій (у центрі уваги не розрізнення звукових оболонок значеннєвих одиниць, а їх тотожність). Фонему розглядають як сукупність диференційних ознак, через що фонологічні одиниці, які розрізняють словоформи, але забезпечують єдність слова, належать до однієї фонеми. Звуки [е], [е^{и}], [и^{е}] у словах *села – село – в селі* є варіантами однієї фонеми /е/.

З інших фонологічних шкіл найвідомішими є Празька, Копенгагенська, Лондонська, Американська.

В Україні зародження фонології пов'язане з іменами Є. К. Тимченка, О. Н. Синявського, О. Б. Курило. Далі фонологічні

ідеї стосовно української мови розвивали І. З. Петличний, П. П. Коструба, Ф. Т. Жилко, Л. І. Прокопова, В. С. Перебийніс, Н. І. Тоцька та ін.

Лексико-семантична система мови – один із ярусів мовної структури, який складається зі слів та їхніх значень. Лексика – це не механічне нагромадження слів, а система. На системність лексики вказують такі факти:

1) можливість тлумачення будь-якого слова мови іншими словами тієї ж мови: *горище – приміщення між стелею і покрівлею будинку*, *заздрити – відчувати прикрість від успіхів іншого*;

2) можливість описати семантику слів за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найбільш важливих слів: *їхати* – рухатися, земля (транспортні засоби), в одному напрямку; *летіти* – переміщуватися, повітря (крила), в одному напрямку;

3) системність й упорядкованість об'єктивного світу, що відображений у лексиці.

Типи відношень у лексико-семантичній системі: парадигматичні, синтагматичні, епідигматичні.

Парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі – відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень.

Слова знаходяться між собою в різних опозиціях і об'єднуються в різноманітні парадигми. Найбільшим парадигматичним об'єднанням є лексико-семантичне поле. ***Лексико-семантичне поле*** – це групи слів зі спільною гіперсемою, тобто значенням, єдиним для усієї групи. Наприклад, поле руху (переміщення), поле часу (темпоральне), поле розумової діяльності (мислення), поле погоди (метеорологічне), поле почуттів тощо.

Лексико-семантичне поле має своє ядро і периферію. У ядрі містяться найважливіші слова, вони пов'язані між собою сильними семантичними відношеннями й утворюють синонімічні, антонімічні і родо-видові групи. На периферії містяться функціонально менш важливі слова, які, як правило, належать до іншого лексико-семантичного поля. Наприклад, у лексико-семантичному полі спорідненості центр утворюються лексеми *мати*, *тато*, *син*, *дочка*, *дядько* тощо, а діалектні слова *вуйко*, *швагер* належать до периферії.

Розподіл слів між полями – ще одне з важливих свідчень системної організації лексики. Лексико-семантичні поля не є ізольованими одне від одного. Багатозначні слова своїми значеннями

можуть входити до різних полів. Так утворюються відношення між полями. Через те всю лексико-семантичну систему можна уявити собі як сукупність лексико-семантичних полів, що перекривають одне одного. Так, лексико-семантичне поле переміщення пов'язане з полем мислення (*наблизитися до наукового відкриття*, *ворушиться думка*, *перенести положення з однієї науки в іншу*); поле температури – з полем почуттів (*гаряча любов*, *теплі почуття*, *відчути холод в очах*).

У межах лексико-семантичного поля виділяються **лексико-семантичні групи**. Так, у темпоральному лексико-семантичному полі виокремлюють: 1) назви неточних часових відрізків (*час*, *пора*, *період*, *ера*); 2) назви точних часових відрізків (*секунда*, *хвилина*, *година*, *місяць*, *рік*); 3) назви пір року (*весна*, *літо*, *осінь*, *зима*); 4) назви частин доби (*ранок*, *день*, *ніч*); 5) назви місяців (*січень*, *лютий*, *березень*); 6) назви днів тижня (*понеділок*, *вівторок*).

У середині лексико-семантичних груп виділяють ***лексико-семантичні категорії*** *– синоніми*, *антоніми*, *конверсиви*, *гіпоніми*.

Синоніми – слова однієї й тієї ж частини мови, значення яких повністю чи частково збігаються.

За ступенем синонімічності синоніми поділяються на ***абсолютні***, або ***повні*** (*закінчення – флексія*, *префікс – приставка*), і ***часткові*** (*дружба – товаришування*, *дружина – жінка*, *істота – створіння*). За виконуваними функціями синоніми поділяються на ***ідеографічні***, або ***семантичні*** (*великий – об'ємний – рослий; водойма – водосховище*), ***стилістичні*** (*відверто – начистоту – в лоб*), і ***змішані***, або ***семантико-стилістичні*** (*великий – здоровенний; ганчірка – мийка "ганчірка для миття посуду"*).

Серед слів з протилежним значення – ***антонімів*** – також можна виділити декілька груп, що різняться між собою характером протиставлення:

1) антоніми, які виражають ***контрарну*** протилежність (між ними можна вставити слово, яке позначає щось середнє): *товстий – худий*; *молодий – старий*;

2) антоніми, які виражають доповнювальні, ***комплементарні*** відношення (заперечення одного члена дає значення іншого): *живий – мертвий*, *істинний – хибний*;

3) антоніми, які виражають ***контрадикторну*** протилежність (один із членів вживається з заперечним префіксом не- і не має точної семантичної визначеності): *жонатий – нежонатий*, *старий – нестарий*;

4) антоніми з ***векторною*** протилежністю: *одягатися – роздягатися*, *входити – виходити*.

Конверсиви – це пари слів, які виражають зворотні відношення; функціонують у реченнях, де суб'єкт і об'єкт міняються ролями, напр.: Сергій *старший* за Наталю – Наталя *молодша* за Сергія; Продавець *продає* товар покупцеві – Покупець *купує* товар у продавця. Приклади конверсивів: *давати – брати*, *попередник – послідовник*, *вручати –приймати*.

Гіпоніми – семантично однорідні одиниці, які належать до одного класу. Так, наприклад, видові поняття *диван*, *шафа*, *ліжко*, *стіл* тощо (*гіпоніми*) об'єднуються одним родовим поняттям *меблі* (*гіперонімом*). На відміну від синонімії, яка допускає взаємозаміну слів, гіпонімія характеризується односторонньою заміною гіпоніма на гіперонім, але не навпаки: *Ми посадили троянди – Ми посадили квіти*.

Синтагматичні відношення – це лінійні, контекстні зв'язки слова, його сполучуваність. Кожне слово поєднується не з будь-якими, а тільки з певними словами. Є слова з одиничною сполучуваністю: розтринькати гроші, вудити рибу, проливний дощ. Є також двовалентні, тривалентні, багатовалентні сполучуваності.

Лексична сполучуваність є специфічною для кожної мови. Наприклад, укр. *насипати борщу, перекладати текст*, рос. *налить борща, переводить текст*.

Сполучуваність слова – це його контекст. ***Різновиди контекстів***: ***лексичний*** (значення слова визначається іншими словами: *письмовий стіл*, *кухонний стіл*, *паспортний стіл*; ***синтаксичний*** (значення слова визначається граматичною формою слова-поширювача): *писати листа*, *писати матері*; ***системний*** (сполучуваність слова зумовлена індивідуальним значенням слова): *помаранчевий апельсин*, *скляна сковорода*; ***несистемний*** (сполучуваність слова не випливає з його семантики): *помаранчева революція*, *скляна душа*; ***ситуативний*** (смисл стає зрозумілим, якщо зазначити ситуацію).

Епідигматичні відношення – асоціативно-деривaційні зв'язки між словами за формою і за змістом.

Асоціативно-деривaційні зв'язки за формою: слово *земля* у значенні "*ґрунт*" асоціюється з такими словоформами, як *земельний*, *землероб*, *землевласник* тощо, *земля* у значенні "*суша*" – з формами *наземний*, *підземний*, *земноводний*; *земля* у значенні "*планета*" – з

формами *земляни*, *приземлення*, *навколоземний* тощо.

Асоціативно-деривaційні зв'язки за змістом: *гаряче серце*, *гарячий поцілунок*, *холодний прийом*, *холодні стосунки*, *ходить у золотіі*, *з'їв тарілку*, *цікава книжка, море квітів*.

Отже, лексико-семантична – внутрішня система мови, яка пов'язує її з об'єктивною дійсністю, зі суспільством, є найбільш відкритою і складається з неоднорідних елементів (слова-лексеми, значення слова, семи).

Граматична система мови – це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях.

Вихідним для граматики є поняття граматичного значення (або грамеми). ***Граматичне значення*** – узагальнене, абстрактне значення, властиве цілому ряду слів, словоформ, синтаксичним конструкціям, яке має в мові своє регулярне й стандартне вираження.

У морфології – це значення предметності, ознаки, процесуальності тощо, а також більш конкретні значення слів і словоформ (значення роду, числа, відмінка, часу, особи тощо); *у синтаксисі* – це значення предикативності, суб'єкта, об'єкта, локатива тощо, семантика темо-рематичних відношень у простому реченні і відношень між предикативними одиницями в складному реченні.

Ознаки граматичного значення:

1) *високий ступінь абстракції*: слова *земля*, *вода*, *мама* об'єднані спільними граматичними значеннями називного відмінка, жіночого роду, однини, які не пов'язані з конкретним лексичним значенням цих слів. Отже, лексичне значення – індивідуальне, а граматичне значення – загальне, спільне для цілих груп і класів слів;

2) *необов'язкова співвіднесеність з позамовним референтом*, наприклад, в різних мовах спостерігається невідповідність родових показників слів, що позначають одні і ті самі референти: укр. *взуття* – с.р., рос. *обувь* – ж.р.; укр. *посуд* – ч.р., рос. *посуда* – ж.р.; укр. *проблема* – ж.р., польськ. *problem* – ч.р.;

3) *регулярність вираження* – кожне граматичне значення має обмежений набір засобів свого вираження, наприклад, значення середнього роду іменників передається за допомогою закінчень **–о**, **-е**, **-а (я)**: *озеро*, *поле*, *колосся*;

4) *обов'язковість*. Граматичні значення – це ті значення, без яких не можна вживати певний клас слів, наприклад, вживання

іменника не можливе без використання значень числа, роду, відмінка.

Між лексичним і граматичним значеннями немає чіткої межі: одне і те ж значення в одній із мов може бути граматичним, а в іншій – лексичним, напр.: в німецькій, англійській, французькій мовах є граматична категорія означеності і неозначеності. Виражається ця категорія означеними і неозначеними артиклями, тобто граматично, тоді як у слов'янських мовах передається лексично: *цей хлопець*, *этот парень*, *моя подруга*, *твоя подружка*.

В одній і тій же мові ті самі значення в одних випадках виражаються граматично, а в інших – лексично: *брати* (док. вид) – *взяти* (недок. вид) – лексичне вираження, *працювати* (недок. вид) – *доопрацювати* (док. вид) – граматичне вираження.

Граматична категорія – система протиставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням.

Ознаки граматичної категорії:

1) *протиставлення*, напр.: у межах категорії числа виділяють протиставлені граматичні значення однини і множини, а категорії виду – граматичні значення доконаності і недоконаності; будь-яку кількість протиставлень можна звести до двох, напр.: прямий відмінок – непрямий відмінок, дійсний спосіб – недійсний спосіб тощо.

2) *обов'язкове формальне вираження* – якщо граматична категорія не має формального вираження, то немає і певної категорії, напр.: в англійській, тюркській мовах немає показників роду, тому немає і категорії роду; ця категорія є в українській мові (виражається закінченнями), у французькій і німецькій (використовуються артиклі).

Усі граматичні категорії поділяють на:

1) ***морфологічні*** (категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи);

2) ***синтаксичні*** (категорії комунікативної спрямованості, активності і пасивності, стверджувальності – заперечувальності, категорії синтаксичного часу і синтаксичного способу).

Морфологічні категорії в свою чергу поділяються на класифікаційні і словозмінні. ***Класифікаційні категорії*** – це такі, в яких члени виступають як рубрики класифікації слів. Наприклад, категорія роду іменників є класифікаційною, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами. ***Словозмінні категорії*** –

це граматичні категорії, яких слово може набути залежно від партнера, із яким воно поєднується в мовленнєвому ланцюжку. Наприклад, категорія роду прикметників, бо прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами.

Від граматичних категорій слід відрізняти лексико-граматичні розряди. ***Лексико-граматичні розряди*** – це групи слів у межах певної частини мови, яким властиві такі риси:

1) *наявність спільної семантичної ознаки* (збірність, речовинність та ін.);

2) *необов'язковість формального показника*;

3) *взаємодія з пов'язаними з ними граматичними категоріями*: від перехідності – неперехідності залежить категорія активу / пасиву, від істоти / неістоти – категорії відмінка і роду, від особи / не особи – категорія роду, від назв власних і загальних – категорія числа;

4) *необов'язковість протиставлення в межах лексико-граматичного розряду рядів форм*, напр.: речовинні іменники, збірні іменники не мають регулярних парадигм.

Граматична система мови складається з двох рівнів – морфологічного і синтаксичного. ***Морфологічний рівень*** – це система механізмів мови, яка забезпечує побудову словоформ та їх розуміння. Морфологія як наука вивчає структуру словоформ і спрямована на передачу значень саме некореневими морфемами, чим відрізняється від лексикології, яка вивчає значення коренів і цілих слів.

Основною одиницею морфологічної системи мови є морфема. ***Морфема*** – це мінімальна двостороння одиниця мови, у якій за певною фонетичною формою закріплений певний зміст і яка не поділяється на простіші одиниці того самого роду.

Морфема – результат так званого першого лінгвістичного членування, тобто членування мовленнєвого ланцюжка на двосторонні одиниці. Друге лінгвістичне членування – це сегментація тексту на склади.

Морфема як мовна одиниця – це абстрактний інваріант, який реалізується в мовленні у вигляді варіантів – морфів. Наприклад, у словах *друг*, *дружба*, *друзі* і *пекти*, *випікати* коренева морфема реалізована у таких морфах – *друг*, *друж*, *друз*/ і *пек*, *пік*.

Одним із найважливіших для морфології є поняття частин мови. ***Частини мови*** – класи слів, які виділяють на основі спільності логіко-семантичних (понятєвих), морфологічних і синтаксичних властивостей.

Деякі вчені пропонували за основу класифікації частин мови взяти якусь одну ознаку. Так, П. Ф. Фортунатов вважав, що частини мови потрібно виділяти на основі морфологічних ознак. О. О. Шахматов розвивав поняттєву концепцію частин мови. О. О. Потебня та І. І. Мєщанинов підтримували синтаксичну концепцію. Л. В. Щерба вважав за потрібне враховувати всі три ознаки.

Сучасні теорії частин мови базуються на щербівській концепції. Із трьох ознак на перше місце ставлять морфологічні. Однак для багатьох мов таких підхід не спрацьовує. Це стосується кореневих (ізолюючих) й аналітичних мов. Наприклад, у китайській мові при віднесенні слів до частин мови враховується тільки синтаксична позиція слова; у тюркських мовах прикметники не відмінюються і, таким чином, морфологічно не відрізняються від прислівника тощо. Можливо, справедливим є зауваження, що у визначенні частин мови для кожної мови потрібно використовувати різні критерії, оскільки частини мови в кожній мові є специфічними.

Лексико-семантичні ознаки враховуються завжди як додаткові, бо до однієї частини мови нерідко потрапляють слова з неоднорідним лексичним значенням, напр.: слова *дитина*, *сад*, *справедливість*, *трійка*, *малювання* належать до однієї частини мови, бо лексичні значення предмета, ознаки, кількості, дії перетворилися на граматичне значення предметності.

У межах однієї мови не всі частини мови виділяються за одним принципом, напр.: іменники, прикметники, дієслова виокремлюються за морфологічною та синтаксичною ознаками, а займенники і числівники – за логіко-семантичною ознакою. Чітких меж між частинами мови немає, чим і пояснюється наявна в різних авторів розбіжність у віднесенні тих чи інших класів слів до певних частин мови (дієприкметник, дієприслівник, порядкові числівники, присвійні займенники тощо).

Склад частин мови в різних мовах неоднаковий. Наприклад, у китайській, корейській і японській мовах виділяють три повнозначні частини мови – ім’я, предикат, прислівник; в індіанській мові йума наявні 2 частини мови – ім’я і дієслово.

У слов’янських мовах найпоширеніші *дві класифікації частин мови* – ***шкільна*** *і* ***В. В. Виноградова***. За шкільною класифікацією виділяють 10 частин мови, з них 6 самостійних (*іменник*, *прикметник*, *дієслово*, *займенник*, *числівник*, *прислівник*), 3 службові (*прийменник*,

сполучник, *частка*) і вигук. В. В. Виноградов до частин мови відносить лише ті слова, які можуть бути членами речення. Тому, крім семи частин мови (*іменників*, *прикметників*, *числівників*, *займенників*, *дієслів*, *прислівників* і *категорії стану*), він виділяє ще частки мови (*власне частки*, *зв'язки*, *прийменники* та *сполучники*), модальні слова й вигуки. Його класифікація створена на матеріалі російської мови.

Синтаксичний рівень – система механізмів мови, яка забезпечує творення мовленнєвих одиниць. Об'єктом синтаксису як науки є дослідження структури і функцій висловлення у його відношенні до позначуваної ситуації, мовця і слухача.

Синтаксис складається з двох розділів – синтаксису частин мови і синтаксису речення. ***Синтаксис частин мови (синтагматичний синтаксис)*** вивчає сполучувальні можливості слова (їх синтаксичну валентність), способи їх реалізації (узгодження, керуванні, прилягання тощо) і виражені ним відношення (предикативні, атрибутивні, об'єктні, локативні тощо). ***Синтаксис речення*** описує внутрішню структуру, комунікативний тип речення, їхню семантику і синонімічні перетворення.

У мовознавстві здавна була проблема визначення основної одиниці синтаксичного рівня. Для П. Ф. Фортунатова – це словосполучення, для Ф. де Соссюра – синтагма (те саме, що словосполучення). Однак словосполучення не може бути основною одиницею, бо існують однослівні речення, а словосполучення на зразок *урок малювання*, *швидка хода*, *добросовісне виконання* є недостатніми для утворення комунікативних одиниць. Г. О. Золотова запропонувала основну синтаксичну одиницю назвати *синтаксемою*, під якою розуміється словоформа, яка бере участь в організації речення. Однак навряд чи можна словоформу прийняти за основну синтаксичну одиницю. Деякі мовознавці дотримуються погляду, що такою одиницею є конструкція. *Усі конструкції є предметом синтаксису, але вихідною структурою є просте речення – єдина універсальна синтаксична одиниця, оскільки просте речення характерне для всіх мов*.

На відміну від слова і словосполучення речення характеризують такі ознаки: ***комунікативність*** (структура речення здатна входити до будь-яких форм спілкування); ***відносна самостійність*** (кожне речення виражає відносно закінчену думку і відділяється від інших речень паузами); ***структурна цілісність*** (кожне речення будується

за певним структурним зразком, у його основі лежить якась структурна модель); ***предикативність*** (співвіднесеність змісту речення з дійсністю).

Погляди на природу речення:

1) визначення речення за комунікативною функцією і віднесення його до мовлення;

2) визначення речення за структурно-граматичною ознакою і віднесення його до одиниць мови;

3) виділення двох одиниць – речення і висловлення, перша з яких характеризується як певна структурна модель і належить мові, а друга як лексично наповнена модель із певним інтонаційним контуром і належить мовленню.

До основних характеристик простого речення належать: 1) його синтаксична структура; 2) семантична структура; 3) порядок слів; 4) інтонація.

Основу конструкції простого речення утворює ***структурна схема***, що складається зі словоформ, які виражають суб'єкт і предикат думки. Суб'єкт і предикат думки не завжди збігаються з підметом і присудком, напр.: у реченнях *Кафедра налагодила тісні зв'язки з Інститутом української мови* і *Кафедрою налагоджено тісні зв'язки з Інститутом української мови* підмет *кафедра* і додаток *кафедрою* позначають один і той же суб'єкт думки. Суб'єкт і предикат, тобто мовні форми предикації, утворюють структурну схему простого речення, його формальну модель. Структурну схему будь-якого речення можна записати за допомогою символів, напр.: N_1V, де N_1 – іменник у називному відмінку, V – дієслово: *Студенти навчаються*.

Якщо структурною схемою простого речення є мовні форми предикації, то структурною схемою складного речення є спосіб зв'язку між предикативними частинами, що входять до складного.

Крім структурної схеми використовують поняття ***позиційної схеми***. Якщо перша містить предикативний мінімум, то друга – номінативний мінімум, тобто все, що необхідно для розуміння речення. До позиційної схеми, крім головних членів, належать різні поширювачі, тобто другорядні члени речення (в традиційному розумінні), або актанти і сирконстанти (за сучасною термінологією).

Опозиції структурних схем за вираженими ними синтаксичними ознаками предикативних відношень утворюють системні зв'язки між цими структурними схемами, формують парадигматику речень.

Побудова (синтагматична організація) речення підпорядкована його двом функціям – номінативній і комунікативній. ***Номінативна функція*** пов'язана з позначуваною реченням ситуацією (подією), тоді як ***комунікативна*** – з виділенням у висловленні ядра і теми повідомлення. Відповідно від цих двох аспектів речення у функціональному синтаксисі стали розрізняти ***номінативний (семантичний) синтаксис і комунікативний синтаксис***.

Для номінативного (семантичного) синтаксису важливим є поняття пропозиції. ***Пропозиція*** – це семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речень.

Так, наприклад, речення *Студенти-філологи вивчають цикл мовознавчих дисциплін; Студентами-філологами вивчаються різні дисципліни мовознавчого циклу; Студенти-філологи вивчатимуть дисципліни мовознавчого циклу передають* одну й ту саму інформацію. У пропозиції відображається денотативна ситуація.

З ученням про пропозицію пов'язана теорія глибинних і поверхневих структур. ***Глибинна структура речення*** – це спосіб абстрактного опису семантичної структури речення, це абстрактна формула, утворена найбільш загальними, універсальними елементами смислу. Так, наприклад, речення *Лекція читається викладачем* і *Читання лекції викладачем* мають одну й ту ж глибинну структуру *Викладач читає лекцію*. Якщо глибинна структура є узагальненим змістом речення, то ***поверхнева структура*** – це конкретний опис синтаксичної будови речення. Поверхнева структура забезпечує вираження глибинної синтаксичної семантики граматичними класами слів, тобто частинами мови. Як правило, одна глибинна структура реалізується в декількох поверхневих.

Комунікативний (функціональний) синтаксис пов'язаний із розподілом функціонального навантаження речення між його членами, який дістав назву актуального членування речення. Будь-яке висловлення поділяється на дві частини: тему (відому інформацію) і рему (нову інформацію). Актуальне членування речення здійснюється за допомогою порядку слів та інтонації. Тема звичайно розміщується на початку фрази, рема – в кінці.

Актуально членуються не всі речення. Однослівні, безособові і взагалі більшість односкладних речень, а також ті двоскладні речення, які є відповідями на запитання «Що сталося?», не мають актуального членування.

Основоположником теорії актуального членування речення

вважають французького мовознавця А. Вейля, ідеї якого розвинув чеський мовознавець В. Матезіус, який і запропонував сам термін.

Тема 4. Мова та історія (розвиток мови)

Мета: з'ясувати, чому і як змінюється мова, проаналізувати сучасні погляди на співвідношення синхронічного і діахронічного аспектів вивчення мови, охарактеризувати зовнішні і внутрішні причини мовних змін, учити розрізняти поняття конвергентного розвитку контактуючих мов і мовної асиміляції, висвітлити питання про темпи мовних змін і прогрес у розвитку мов; розвивати логічне мислення студентів, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; сприяти формуванню висококваліфікованого фахівця-словесника.

План

1. Історична змінність мови. Синхронія і діахронія.
2. Зовнішні причини мовних змін.
3. Внутрішні причини мовних змін.
4. Темпи мовних змін.
5. Прогрес у розвитку мов.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 184–206; К., 2003. – С. 333–354.

Допоміжна

2. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – К., 1996. – С. 256–319.

1. Історична змінність мови. Синхронія і діахронія

Справжнє розуміння мови неможливе без осягнення різноманітних змін, які мають місце в ній. Динамічні процеси мови можна простежити, розглядаючи її в історичній перспективі.

Мова постійно змінюється. Історична змінність мови – її суттєва ознака, внутрішня властивість. Змінність мови забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Однак людина за своє життя не помічає змін у мові. Саме тому вчені дійшли висновку про змінність мови аж у XIX ст. Це настільки захопило їх, що вони майже протягом ста років вивчали тільки історичний аспект мови.

Як наголошував В. Гумбольдт, а пізніше О. О. Потебня та Г. Пауль, мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності. Так було

започатковано розрізнення статичного і динамічного аспектів мови. В. Гумбольдт, зокрема, розрізняв «вивчення мов у стані їхнього розвитку» і «вивчення організмів мов». Згодом це розрізнення вилилося в соссюрівську дихотомію синхронії і діахронії.

Синхронія – *стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів мови, які наявні і функціонують у певний умовно виділений період.*

Цей термін уживають і в іншому значенні: синхронія – це вивчення мови як системи в абстрагуванні від її змін і часового чинника.

Діахронія – *історичний розвиток мови, а також дослідження мови у процесі її історичного розвитку.*

Ф. де Соссюр протиставляв синхронію як вісь одночасовості і діахронію як вісь послідовності і вважав, що це протиставлення відповідає протиставленню статики і динаміки, системності і безсистемності. На його думку, є дві абсолютно різні лінгвістики – синхронічна і діахронічна.

І. О. Бодуен де Куртене, який ще раніше від Ф. де Соссюра прийшов до антиномії синхронії і діахронії, звернув увагу на умовність виділення цих двох аспектів у вивченні мови, бо «в мові, як загалом у природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище умовне, це окремий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови – це лише окремий випадок її динаміки або, швидше, її кінематики». Як зазначав Бодуен де Куртене, діахронічне вивчення мови важливе і дуже потрібне для розуміння та пояснення кожного її синхронічного зрізу. До такої ж думки дійшли представники Празької лінгвістичної школи, а також А. Сеше, Е. Косеріу та ін.

На сучасному етапі загальновизнаним стало твердження, що *синхронічний і діахронічний підходи до вивчення мови доповнюють і збагачують один одного*, хоча трапляються випадки, коли неврахування діахронії, тобто один синхронічний аспект, є самодостатнім.

Водночас, на думку багатьох мовознавців, *поняття синхронії і статики не є тотожними*. Оскільки мова є нестатичною за своєю природою, то динаміка є її невід'ємною рисою в будь-який момент її існування, тобто і в синхронії.

Отже, *мова на будь-якому синхронічному зрізі – це єдність стійкого і змінного*. Кожен стан мови є її *динамічною рівновагою*.

Якщо б мова змінювалася швидко і в усіх ділянках одночасно, вона б стала комунікативно непридатною. Стійкість мови необхідна для того, щоб вона була зрозумілою мовцям, зберігала і передавала досвід попередніх поколінь, а змінність – щоб фіксувати і позначати нові явища зовнішнього і внутрішнього світу людини, тобто виражати нові думки.

Складним і остаточно не з'ясованим є питання, яким чином змінюється мова, як відбуваються зміни, які сили впливають на цей процес. В. фон Гумбольдт убачав ці сили в народному дусі, молодограматики і неолінгвісти – в індивідах. Ф. де Соссюр прямо це питання не порушував, але оскільки вважав, що мова є системою, підпорядкованою своєму власному порядку, то, очевидно, він бачив ці зміни потенційно закладеними в самій мові. Немає сумніву, що всі мовні зміни здійснюються самими носіями мови. Однак вони не залежать від волі людей, а мають об'єктивний характер.

Переважна *більшість мовних змін починається з варіювання*. У мові на кожному історичному етапі поряд із старими елементами існують їх нові варіанти, наприклад, укр. префікси *од-* і *від-,* форми *ко́рисний* і *кори́сний, ім'я* й *імення,* словосполучення *чекати на брата* і *чекати брата, дійти до висновку* і *дійти висновку* тощо.

Нові варіанти конкурують зі старими і з часом замінюють їх. Постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту – це спосіб існування мови як живої, функціональної комунікативної системи. Саме через те навіть за суто синхронічного підходу в дослідженні мовної системи необхідно виявити в ній сталі й змінні, статичні й динамічні, сильні й слабкі, продуктивні й непродуктивні ланки, те, що втрачається, і те, що зароджується, тобто визначити тенденції розвитку цієї системи.

Розвиток, зазвичай, *починається з індивідуального новотвору*, який потім стає територіальним або стилістичним варіантом. Цей варіант з часом може витіснити основний, і таким чином індивідуальна зміна перетворюється на соціальний факт. Необхідно зазначити, що не всі новотвори стають соціальним фактом, тобто належать до мови, а лише ті, які відповідають потребам суспільства.

Мовні зміни не відбуваються спонтанно, довільно. Вони завжди мають причину. *Розрізняють зовнішні і внутрішні причини мовного розвитку*. До зовнішніх належать ті імпульси, які надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, закладені в самій мові.

2. Зовнішні причини мовних змін

Зовнішні причини змін у мові зумовлені різними суспільними чинниками. Найпотужнішими з них є *розвиток матеріальної і духовної культури, продуктивних сил, науки, техніки* тощо.

Надзвичайно важливою зовнішньою причиною мовних змін є *контактування мов*.

Мовні контакти мають місце в таких випадках:

1)у разі загарбання території і поневолення корінного етносу;

2)за мирного співіснування різномовного населення на одній території;

3)коли різномовне населення живе на сусідніх територіях;

4)коли населення вступає в різноманітні (економічні, торговельні, культурні та ін.) стосунки з населенням іншої країни;

5)коли засвоюється інша мова в процесі шкільного навчання.

Розрізняють такі типи мовних контактів:

1)безпосередні й опосередковані;

2)між спорідненими і неспорідненими мовами;

3)з однобічним і обопільним впливом;

4)маргінальні (на суміжних територіях) і внутрішньорегіональні (на одній і тій самій території);

5)казуальні (випадкові) і перманентні (постійні);

6)природні (безпосереднє спілкування), штучні (навчання в школі) і змішані (природно-штучні).

Контактування мов може зумовити такі процеси:

1)запозичення лексики і фразеології, наприклад: українська мова запозичила численну кількість іншомовних слів, переважно з англійської мови: *дисплей, дискета, файл, принтер, факс, менеджмент, маркетинг, шоп, саміт, консенсус, спікер, брифінг, ексклюзивний, мерседес, екстрасенс* та ін., а також фразеологізмів: *бути чи не бути* (англ.)*, дивитися крізь пальці* (нім.)*, яблуко від яблуні далеко не падає* (нім.).

2)засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови, наприклад: унаслідок контактування румунської мови зі слов'янськими її артикуляція дуже наблизилася до артикуляції слов'янських мов (нерідко можна почути таку характеристику румунської мови: це романська мова зі слов'янською вимовою);

3)зміни наголосу, наприклад: у латиській мові раніше наголос був нефіксований, вільний, не закріплений за певним складом слова, але під впливом фінно-угорських мов характер наголосу змінився: тепер

наголошеним є перший склад у всіх формах слів;

4)зміни у граматичній будові мови, наприклад: у якутській мові, на відміну від усіх інших тюркських мов, під впливом евенкійської мови, яка належить до тунгусо-маньчжурської сім'ї, багатої на відмінкові форми, розвинулося дев'ять, а не шість, відмінків; під впливом російської мови в сучасній удмуртській мові намітилася тенденція до утворення видових пар дієслова; синтаксична будова окремих фінно-угорських мов набула ознак індоєвропейських мов: порядок слів у реченні став вільним, з'явилися підрядні речення зі сполучниками і сполучними словами тощо; у французькій мові під впливом німецької виник зворотний порядок слів у питальному реченні;

5)зміни у словотворі, наприклад: в українській мові широко вживаються запозичені префікси *а-, анти-, інтер- (аполітичний, антинародний, інтервокальний),* суфікси *-ир-, -ізм-, -ант-, -аж-, -ат-, -ар-* та багато інших (*бригадир, українізм, квартирант, тренаж, актор, фактор*); російською мовою запозичений український суфікс *-щин(а); Псковщина, Смоленщина.*

Отже, найпоширенішим результатом взаємодії мов є запозичення. Найбільш відкритою для запозичень є лексико-семантична система. В англійській мові, наприклад, 60 % французьких слів, у турецькій – 80 % арабізмів, а в корейській – 75 % китаїзмів.

Фонологічні запозичення менш поширені, ніж лексичні. Іншомовні слова, зазвичай, фонетично пристосовуються до фонологічної системи мови-реципієнта. Запозичення іншомовних слів здебільшого впливають лише на фонологічну синтагматику: виникають нові послідовності фонем (нова їх сполучуваність), змінюються фонетичні закономірності початку та кінця слова, суперсегментні особливості (відхилення від правил наголошування в іншомовних словах) тощо.

Однак за тривалого і масового запозичення слів можуть статися суттєвіші зміни у фонологічній системі, зокрема поява нових фонем і фонологізація вже наявних у мові варіантів фонем (алофонів). Так, скажімо, у східнослов'янських мовах не було звука (відповідно і фонеми) [ф]. Із прийняттям християнства посилилися контакти східних слов'ян із греками, і в давньоруській мові стали з'являтися грецькі слова зі звуком [ф]. Оскільки такий звук був цілком чужим, то спочатку він

замінювався своїми звуками [п], [т]: *парус, Пилип, Теодор*. Сторонність цього звука відчувається навіть тепер: багато хто з українців замінює його звукосполученням [хв]: *Хведір, хверма* тощо. Однак ще в давньоруську епоху звук [ф] став самостійною фонемою (опозиція [ф] іншим звукам використовується для розрізнення слів). Пор.: *вен – фен, він – фін, вар – фар, ваза – фаза.*

Подібне сталося зі звуком [ґ] в українській і чеській мовах. Спочатку він уживався в деяких іншомовних словах, а потім фонологізувався, про що свідчать протиставлення в словах: *гніт* і *ґніт, грати* і *ґрати* тощо. Отже, спершу запозичений звук функціонує лише у фонетично неасимільованій лексиці, а згодом входить до фонологічної системи мови.

Морфологія порівняно з іншими мовними рівнями характеризується найвищим ступенем непроникності. Вважають, що контактування мов не збагачує, а спрощує морфологію. Наприклад, англійська мова внаслідок контактів із скандинавськими мовами значно спростила свою морфологічну структуру.

Синтаксис на відміну від морфології характеризується високим ступенем проникності. Саме в тому вбачають причину подібності синтаксичної структури речення в багатьох мовах світу. Однак синтаксичні запозичення обмежені в тих мовах, де вираження граматичних значень лежить на синтаксисі, наприклад, у китайській мові.

Отже, ступінь проникності мовних елементів обернено пропорційний ступеневі системності мови. Здатність до запозичення тим більша, чим слабші системні відношення. Системність зумовлює стійкість, бо сила взаємозв’язку елементів системи перешкоджає проникненню чужого елемента. Це і є причиною того, що найбільше запозичень в лексико-семантичній системі мови.

Найбільшому впливові піддається мова в умовах контактування з близькоспорідненою мовою. Коли ж мови характеризуються глибокими структурними відмінностями, то можливість впливати одна на одну незначна.

Серйозні контактно зумовлені зрушення починаються з двомовності, тобто з функціонування двох мов на одній території, в одному й тому ж етнічному середовищі. У двомовних групах людей

дві мовні системи вступають у контакт, впливають одна на одну, унаслідок чого з'являються контактно зумовлені відхилення від мовної норми, які називають ***інтерференцією.***

Якщо нова мова засвоєна погано, то за контактування можуть виникнути допоміжні мови – *піджини і креолізовані мови*, тобто дуже спрощені мови без категорій роду, числа, відмінка, без дієслівних складних форм тощо. Коли ж нова мова засвоєна добре, то за певних умов мовці повністю переходять на нерідну мову, тобто нова (нерідна) мова витісняє рідну, відбувається повна ***мовна***, а значить і етнічна, ***асиміляція***.

Часто тривалі мовні контакти спричинюють ***конвергентний розвиток*** контактуючих мов. ***Конвергенція*** не призводить до витіснення однієї мови іншою, а зумовлює появу в контактуючих мовах спільних ознак. Унаслідок конвергентного розвитку декількох мов виникають так звані ***мовні союзи*** – особливі типи ареально-історичної спільності мов, які характеризуються певною кількістю подібних чи спільних структурних і матеріальних ознак.

Термін ***мовний союз*** уведений у науковий обіг М. С. Трубецьким у 1923 р. За словами вченого, до мовного союзу належать ті мови, які суттєво подібні у морфології та синтаксисі, рідше – у фонетиці і мають спільний фонд культурних слів, але не пов'язані системою звукових відповідників і корінною (споконвічною) елементарною лексикою. Отже, мовні союзи характеризуються сукупністю структурно-типологічних і матеріальних особливостей, які є спільними для мов незалежно від їх походження.

Прикладом мовного союзу є ***балканський***, до якого належать *грецька*, *албанська*, *румунська*, *болгарська*, *македонська*, *сербська*, *хорватська* і частково *турецька* мови. Ці мови характеризуються такими спільними ознаками:

а) збігом форм родового та давального відмінків;

б) наявністю постпозитивного артикля;

в) відсутністю інфінітивної форми дієслова;

г) описовим утворенням форми майбутнього часу (за допомогою дієслова зі значенням «хотіти»);

ґ) утворенням числівників від одинадцяти до дев'ятнадцяти за зразком «один + на + десять»;

д) наявністю зредукованого голосного.

Крім цього, названі мови помітно прямують від синтетичної до аналітичної будови і мають багато спільного в лексиці.

Серед інших мовних союзів функціонують *західноєвропейський*, *гімалайський*, *поволзький* (волго-камський) і *кавказький*.

Тривале й інтенсивне контактування мов може призвести до асиміляції однієї з мов, тобто до її втрати, але втрачена мова не зникає безслідно. Сліди витісненої мови отримали в мовознавстві назви субстрат і суперстрат.

Субстрат *– мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців; сліди витісненої місцевої мови,* наприклад: кельтський субстрат для французької мови, фракійський – для румунської мови, іберійський – для іспанської мови, фінський – для російських говірок півночі європейської частини Росії.

Суперстрат *– мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців у мові-переможниці корінних* жителів, наприклад: латинська мова стала суперстратом для мов Західної Європи, німецька – для чеської, мова норманських завойовників – для англійської, германська мова франків – для французької, тюркська мова волзько-камських болгар – для слов'янської болгарської тощо.

Поряд із термінами субстрат і суперстрат уживають термін ***адстрат*** *– сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів.* Цей тип мовної взаємодії є нейтральним: при ньому не відбувається асиміляції етносу і розчинення однієї мови в іншій; це своєрідний прошарок між двома мовами, наприклад: білорусько-литовський, словенсько-італійський та інші адстрати.

3. Внутрішні причини мовних змін

Внутрішні причини мовних змін закладені в мові. Це протилежні начала, суперечності, боротьба між якими призводить до змін.

1.*Антиномія позначувального і позначуваного* – суперечність між планом вираження (позначувальне) і планом змісту (позначуване) мовного знака, що зумовлює розвиток багатозначності й омонімії, з одного боку, і синонімії – з іншого.

2.*Антиномія норми і системи* – не все потенційно закладене в структурі мови дозволяє норма, наприклад, норма

не допускає змінювання запозичених слів *кіно, піаніно, поні* тощо, однак боротьба між нормою і системою призводить до змін, які полягають у тому, що заборонена форма стає нормативною, наприклад, відмінювання слова *пальто.*

3.*КАнтиномія мовця і слухача* – мовець намагається скоротити і спростити мовлення (усічує слова, уживає еліптичні конструкції тощо), тоді як слухач потребує якомога повнішого виражання думки, інколи й надлишкової інформації; унаслідок такої антиномії змінюється форма слів, їх категоріальне значення *(спаси бо(і)г —> спасибі, автомобіль —> авто, телевізор —> телик, метрополітен —> метро)* та синтаксичні конструкції.

4.*Антиномія інформаційної та експресивної функцій мови*, що призводить до появи нових слів і виразів унаслідок суперечності між нейтральним і експресивним їх уживанням, наприклад, *автомобіль – машина – тачка; корабель – посудина, гуртожиток – общага*.

5.*Антиномія коду (мови) і тексту (мовлення)* – збільшення кодових одиниць зумовлює скорочення тексту, а зменшення – подовження (збільшення обсягу) тексту; ці дві протилежні тенденції постійно діють у мові і збагачують мовні виражальні засоби, наприклад, описові номінації замінюються однослівними *(електричний поїзд – електричка, Літературна газета – Літературна, залікова книжка – заліковка),* і навпаки – однослівні назви одержують розгорнуті синонімічні перифрази *(продавець – працівник прилавка, лікарі – люди в білих халатах, нафта – чорне золото).*

Усі названі антиномії є конкретним виявом загального закону розвитку – суперечності між потребами спілкування і мовними можливостями. Отже, мова – це вічно живий конфлікт.

Внутрішні причини мовних змін можна простежити в різних тенденціях мовного розвитку.

Тенденція до економії мовних засобів і зусиль мовців простежується на всіх рівнях мови. Із обмеженої кількості фонем будується необмежена кількість слів, максимально використовуються мовні форми (багатозначність слів, відмінкових форм тощо), скорочується довжина слів, спостерігаються фонетичні процеси асиміляції, дисиміляції, дієрези, протези тощо.

Тенденція до вираження різних значень різними формами є протилежною попередній – економії мовних

засобів. Яскравим прикладом вияву її може бути явище омонімії. Так, в українській мові наявна омонімічна пара *лічити* ‘називати числа в послідовному порядку’ і *лічити* ‘вживати заходи для припинення якогось захворювання’. Сьогодні помітна тенденція до формального розмежування цих значень: у другому випадку стала вживатися форма *лікувати.*

Тенденція до обмеження складності мовних одиниць. Обсяг сприйняття довжини слова дорівнює оперативній пам’яті (7+2 склади). У мовах довжина слів, зазвичай, не перевищує 9 складів, а морфемна структура – 9 морфем.

Тенденція до абстрагування мовних елементів. Конкретні мовні одиниці стають абстрактними: на основі конкретних значень розвиваються абстрактні значення в лексиці, на основі повнозначних слів – абстрактніші службові, на основі семантико-граматичних іменних класів – формалізована (абстрактна) категорія роду тощо.

Більшість учених визнають існування зовнішніх і внутрішніх причин мовного розвитку. Більше того, у мовознавстві не раз виникала дискусія, які причини – внутрішні чи зовнішні – є визначальними в розвитку мови. Істинною вважається думка, що поділ причин мовних змін на зовнішні і внутрішні є умовним, оскільки мова, суспільство і пізнавальна діяльність людей взаємопов’язані.

4. Темпи мовних змін

Не все в мові змінюється з однаковою швидкістю. Мовлення змінюється швидше від мови, лексика від граматики, синтаксис від морфології. Та й не вся лексика змінюється в однаковому темпі. Словниковий фонд, особливо його ядро, змінюється дуже повільно порівняно з периферійною лексикою.

Темпи змін залежать від багатьох причин. Фонетичні зміни, які є дуже повільними, відбуваються швидше за сприятливих умов. Так, наприклад, у XII ст. зникають у давньоруській мові зредуковані голосні [ь] і [ь] за умови, коли вони знаходилися у слабкій позиції (у кінці слова, перед складом із голосним повного творення та перед складом із [ь], [ь] у сильній позиції). Звуки, які знаходилися у сильній позиції (під наголосом, перед складом із слабкими [ь], [ь]), перейшли в голосні повного творення [о], [е]. Процес занепаду зредукованих не проходив одночасно на всій території поширення давньоруської мови. Він ніби пересувався з півдня на північ.

У різні історичні періоди темп фонетичних змін (як і мовних загалом) також неоднаковий. Так, занепад зредукованих призвів до інтенсивної перебудови всієї фонологічної системи давньоруської мови: перестав діяти закон відкритого складу і закон складового сингармонізму; набули широкого розповсюдження односкладові слова, з'явилися нові чергування голосних (чергування [о], [е] з нулем звука, а згодом в українській мові чергування етимологічних [о], [е] з [і], що стало специфічною рисою української фонетики); почали діяти процеси асиміляції, дисиміляції, спрощення голосних; оформляється співвідносність приголосних за дзвінкістю – глухістю і за твердістю – м'якістю.

Отже, період XII–XIII ст. відзначався бурхливими фонетичними змінами в нашій мові, поштовхом до якого став занепад зредукованих [ъ], [ь]. Саме цей період відділяє давньоруську фонетико-фонологічну систему від сучасної української. Пізніше якихось суттєвих змін в українській фонетико-фонологічній системі не сталося.

Дуже повільно змінюється й граматична, особливо морфологічна система. Однак спостерігалися періоди, коли ці зміни відбувалися інтенсивніше. Для всіх східнослов'янських мов такими були XIII–XIV ст. Саме в той час замість чотирьох форм минулого часу (аориста, імперфекта, перфекта і плюсквамперфекта) встановилася одна, що походить від перфекта. У той же приблизно період із коротких активних дієприкметників теперішнього й минулого часу виникли дієприслівники, відбувся перерозподіл й уніфікація типів відмін іменників, занепад двоїни, розвиток категорії істот тощо.

Хоч у розвитку мови бувають більш інтенсивні і менш інтенсивні періоди, однак мова ніколи не змінюється різко, бо різні покоління людей не розуміли б одне одного. Повільність і неодночасність змін різних підсистем забезпечують надійне функціонування мови як засобу спілкування.

Темпи мовних змін залежать також від соціальних умов функціонування мови, від мовних контактів, від писемної традиції тощо. У доісторичні часи мови змінювалися швидше. Із появою писемності темпи мовних змін уповільнилися. Вважають, що при розгляді цього питання не можна не враховувати й типологічні властивості мови. Аглютинативні мови, наприклад, змінюються повільніше від флективних.

5. Прогрес у розвитку мов

Поняття прогресу в мові в різні періоди трактувалося неоднаково. Ученими античності, середніх віків та епохи Відродження ця проблема взагалі не порушувалася, оскільки тоді питання історичного підходу до вивчення мови не було відомим. Уперше зробили спробу пояснити розвиток мови представники порівняльно-історичного мовознавства, оскільки вони вважали, що історичний розвиток мови – це спосіб її існування. Ідея про походження всіх індоєвропейських мов з однієї прамови і еволюційна теорія Ч. Дарвіна породили натуралістичний напрям у мовознавстві. Його представники – А. Шлейхер, М. Мюллер та інші – твердили, що мова як живий організм у своєму розвитку переживає два періоди: період розвитку, який належить до доісторичних часів, і період розкладу, деградації (історичний період). Причина цього – відкриті ними факти багатства форм давньоіндійської мови (санскриту) і бідності форм (порівняно із санскритом) у сучасних індоєвропейських мовах. Однак уже Р. Раск зауважив, що простота мовної структури має деякі переваги порівняно зі складною мовною структурою.

Пізніше лінгвісти простежили в деяких мовах тенденції, які засвідчують прогрес у їх розвитку. Так, зокрема, В. Гумбольдт стверджував, що для мови характерне постійне вдосконалення, яке пов’язане з прогресивним рухом суспільства, із духовним удосконаленням народу. На його думку, три типи мов – кореневі, аглютинативні і флективні – засвідчують поступальний рух людського духа від примітивних форм розвитку до більш досконалих.

Прогрес у мовних змінах вбачали І. О. Бодуен де Куртене та О. Єсперсен. На підтвердження своєї думки Бодуен де Куртене наводив такі факти: 1) пересунення вперед більш задніх артикуляцій, що робить мовлення членороздільнішим, чіткішим; 2) скорочення довжини слів, як це сталося в більшості мов, особливо англійській; 3) спрощення граматичних систем. Єсперсен, як і Гумбольдт, пов’язував прогрес із морфологічними типами мов. Найдосконалішими вважали аналітичні мови. Переваги аналітичних мов вбачали в тому, що форми стали коротшими (їх легше вимовляти), їх стало менше (їх легше запам’ятати), утворення форм стало регулярнішим (не потрібно запам’ятовувати аномалії, винятки), аналітичний спосіб вираження граматичних значень є зручнішим від

синтетичного (легше виражати значення), відсутність узгодження полегшило користування мовою (не стало повторень у вираженні того самого граматичного значення).

Ідеї Єсперсена свого часу були підтримані В. М. Жирмунським, який твердив, що аналітична система відповідає вищій стадії в розвитку мислення.

Подібні думки про різні морфологічні типи мов як послідовні стадії в їх розвитку пропагували М. Я. Марр та його послідовники. На їхню думку, розвиток мов пов'язаний з розвитком економічних формацій, виробництва. Маррівська теорія єдиного глотогонічного процесу називає такі стадії в розвитку мов: аморфну, аморфно-синтетичну, аглютинативну, флективну. Ці стадії відповідають суспільно-економічним формаціям, а перехід від однієї до іншої має стрибкоподібний характер. Однак переважна більшість мовознавців, які досліджували цю проблему, вважають, що тип мови абсолютно не впливає на її досконалість. І флексія, і аналітизм, і аглютинація можуть адекватно виразити будь-яку, навіть найскладнішу, думку. Теорії Єсперсена і Марра, як і Гумбольдта, створюють сприятливий ґрунт для неправильних уявлень про якусь ієрархію мов.

Крім того, історії відомий і зворотний розвиток мов – від аналітизму до синтетизму (наприклад, такі тенденції помічені в китайській і тибетській мовах).

Деякі лінгвісти не пов'язують прогрес у мові з аналітизмом, але вважають, що мови в своєму розвитку тільки прогресують. П. Я. Черних розцінює як безсумнівний прогрес те, що, наприклад, у російській мові зникли форма двоїни, кличний відмінок, три форми минулого часу, короткі відмінювані прикметники тощо. Тільки прогрес у мові визнає український мовознавець С. В. Семчинський, який, відштовхуючись від положення О. О. Потебні, що «прогрес у мові є явище [...] безсумнівне», зазначає, що «мова весь час удосконалюється, хоч ніколи не досягає ідеальних форм», і прогрес у мові навіть зводиться до загальної її закономірності. Одним із доказів прогресу вчений вважає розвиток словникової системи (втрата застарілих і поява нових слів, розвиток абстрактних значень), спрощення граматичної системи, розвиток різних типів речень тощо.

Однак, як свідчать реальні факти, немає прямої висхідної лінії в розвитку мов. Поширена в мовознавстві думка про те, що мова тільки прогресує, пояснюється тим, що вчені не розмежовують такі

поняття, як розвиток і зміна. Часто зміни яких-небудь одиниць мови, їх зв'язків та відношень тощо, які зовсім не сприяють удосконаленню мови, вони розглядають як її розвиток. Якщо б усі мовні зміни засвідчували вдосконалення мовної системи, то мова давно б досягла ідеального стану. Але в процесі розвитку мови часто діють процеси, які перекреслюють раніше досягнуті результати.

Нині у мовознавстві прийнято розрізняти абсолютний і відносний прогрес. У мові переважає ***відносний прогрес.*** Його передусім пов'язують із мовною технікою. Мають рацію ті вчені, які вважають, що поява аналітичної будови в різних мовах світу є вдосконаленням, однак це всього лише вдосконалення мовної техніки, що ні в якому разі не відображає вище абстрактне мислення, як це стверджували Єсперсен, Жирмунський та ін.

Абсолютний прогрес пов'язаний не зі змінами в техніці, а з розвитком можливостей виразити мовний зміст. Він виявляється передусім у розширенні словникового складу, у збільшенні значень слів, у вдосконаленні стилістичних можливостей мови (стилістичній спеціалізації мовних засобів), а також у впорядкуванні синтаксису, який у давніх мовах не мав такої багатої і чіткої системи засобів.

Отже, прогрес у мові не можна пов'язувати з типом граматичної будови. Немає єдиного напрямку типологічного розвитку мов. Усі мови здатні однаковою мірою виконувати свої суспільні функції, однак різні можливості розвитку мов залежать від соціальних чинників. У мові одночасно діє відносний і абсолютний прогрес, через що вона, вдосконалюючись, ніколи не досягає довершеності.

Тема 5. Методи і прийоми вивчення й опису мов

Мета: уточнити зміст понять метод, прийом, методика, здійснити класифікацію методів лінгвістичного дослідження, охарактеризувати загальнонаукові методики, які широко використовуються в мовознавчій науці, власне лінгвістичні і часткові методи вивчення мовного матеріалу; розвивати логічне мислення студентів, уміння аналізувати, давати оцінку, робити висновки; сприяти формуванню висококваліфікованого фахівця-словесника.

План

1. Поняття про методи наукового дослідження. Загальнонаукові прийоми аналізу мовного матеріалу.
2. Описовий метод.
3. Порівняльно-історичний метод.

4. Зіставний метод.
5. Структурний метод і його методики.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи.
2. Метод лінгвістичної географії.
3. Математичні методи у мовознавстві.

Література

Основна

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. – К., 1999. – С. 207–256; 2003. – С. 355–404.

Допоміжна

2. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Проблеми. Методи. – К., 1994. – С. 172–195.

1. Поняття про методи наукового дослідження. Загальнонаукові прийоми аналізу мовного матеріалу

Метод *– шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні і практиці, тобто спосіб організації теоретичного і практичного освоєння дійсності.*

У дослідженні мовних фактів використовують загальнонаукові методики дослідження – індукцію і дедукцію, аналіз і синтез.

Індукція *– прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ; узагальнення результатів окремих конкретних спостережень.*

Наприклад, вивчаючи диференційні ознаки фонем у мовах світу, Р. О. Якобсон дійшов висновку, що всі диференційні ознаки фонем можна звести до дванадцяти пар.

Більшість мовознавчих досліджень якраз ґрунтується на індуктивному підході до вивчення мовних фактів. Лінгвісти починають досліджувати мовні явища з розгляду одиничних об’єктів, йдучи від конкретного до загального.

Дедукція *– форма достовірного умовиводу окремого положення із загальних. На основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних виводиться нове істинне положення.*

У мовознавстві дедуктивний підхід необхідний, а інколи – єдино можливий (якщо потрібно дослідити явища, які не можна безпосередньо спостерігати). Саме таким чином вивчають, наприклад, механізм сприйняття і породження мовлення.

Аналіз *– мислене або практичне розчленування цілого на*

частини. ***Синтез*** *– мислене або практичне з'єднання частин у ціле.*

Пізнання предмета в його цілісності передбачає спочатку розчленування його на складові елементи і розгляд кожного з них (аналіз). Знання предмета як єдності різноманітного, сукупності численних ознак дає синтез. Тільки єдність аналізу і синтезу забезпечує об'єктивне, адекватне відображення дійсності.

2. Описовий метод

Описовий метод *– це планомірна інвентаризація одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії.*

Етапи застосування описового методу: 1) виділення одиниць аналізу (фонем, морфем, лексем, конструкцій тощо); 2) членування виділених одиниць (вторинна сегментація): поділ речення на словосполучення, словосполучення на словоформи, словоформи на морфеми, морфеми на фонеми, фонеми на диференційні ознаки; 3) класифікація й інтерпретація виділених одиниць.

Описовий метод має широке застосування. Його використовують не тільки для опису мовних елементів (фонем, морфем, слів, конструкцій, суперсегментних одиниць, граматичних категорій та ін.), а й для вивчення функціонування мови. Опис фактів мови є їх якісним аналізом, систематизацією, що створює теорію.

Досягнення описового методу надзвичайно вагомі. На його основі створені описові граматики різних мов (шкільні та для вищих навчальних закладів) і багато типів словників (тлумачні, орфографічні, орфоепічні, синонімічні, антонімічні, фразеологічні, мови письменників та багато інших). Цей метод і донині найповніше і найміцніше пов'язує мовознавство з потребами суспільства.

3. Порівняльно-історичний метод

Порівняльно-історичний метод *(компаративний, лінгвогенетичний) – це сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку.*

Цей метод ґрунтується на наукових прийомах відтворення (реконструкції) не зафіксованих писемністю наявних у минулому мовних фактів шляхом планомірного порівняння відповідних пізніших фактів двох чи більше конкретних мов, відомих за писемними пам'ятками або безпосередньо за їх уживанням у

мовленні. Техніка порівняльно-історичного методу складається з двох паралельних процедур: порівняння мовних явищ (причому для цього залучають тільки споріднені мови) і їх розгляд в історичному аспекті.

Як відомо, порівняльно-історичний метод виник на початку XIX ст. Його основоположниками є німецькі вчені Ф. Бопп і Я. Грімм, датський мовознавець Р. Раск і росіянин О. Х. Востоков. Поштовхом до зародження порівняльно-історичного мовознавства стало знайомство з давньоіндійською мовою – санскрит, яка вразила дослідників надзвичайною подібністю до форм європейських мов, особливо латинської.

Порівняльно-історичний метод був і залишається найважливішим інструментом установлення спорідненості мов і пізнання їх історії. Для встановлення спорідненості до порівняння залучають морфеми, а не слова, бо подібність словника не є доказом спорідненості: слово легко запозичується з однієї мови в іншу (наприклад, в японській мові – сімдесят відсотків китаїзмів). У споріднених мовах спільних частин слів значно більше, ніж спільних слів. Представники порівняльно-історичного мовознавства дотримуються такого правила: якщо кількість спільних частин слів перевищує кількість спільних слів, то мови споріднені; якщо ж кількість спільних слів перевищує кількість спільних частин слів, то мови неспоріднені або віддалено споріднені.

Головна мета порівняльно-історичного методу – це відкриття законів, за якими розвивалися мови в минулому. Для реалізації цієї мети ставляться такі конкретні завдання: відтворення моделі прамови, розкриття історії подальшого її членування на окремі мови і наступного розвитку виділених із прамови мов.

Основні прийоми порівняльно-історичного методу: визначення генетичної належності мовних явищ, установлення системи відповідностей і відхилень від них на різних рівнях, моделювання вихідних праформ (архетипів), хронологічної і просторової локалізації мовних явищ і здійснення на цій основі генеалогічної класифікації мов.

Найважливішою процедурою порівняльно-історичного методу є реконструкція звуків і морфологічних архетипів, яку здійснюють за допомогою встановлення відповідників на всіх

рівнях мови. Так, порівнюючи укр. *город,* рос. *город,* польськ. *grod,* чеськ. *hrad,* болг. *град,* лит. *gardas,* англ. *garden,* нім. *Garten,* учені реконструювали індоєвропейську праформу **gordъ*. Таке порівняльне вивчення призвело до встановлення регулярних відповідників одних звуків іншим у різних споріднених мовах: [о] – [а] – [е], [г] – [ж] – [з], [ой] – [ей] – [е] – [і], [к] – [ц] тощо. Так з'явилося наукове поняття ***фонетичного закону,*** під яким розуміють регулярні відповідності у звуках спільних за походженням слів, коренів, афіксів. Закономірні зміни рядів звуків поширюються не тільки на слова з однорідним значенням, а й на інші споконвічні слова. Фонетичні закони підтверджують історичну спадковість мов. Простежена безперервність еволюції мов є основним доказом їх спорідненості.

На основі порівняльно-історичного методу створені порівняльні і історичні граматики та етимологічні словники.

4. Зіставний метод

Зіставний метод *(контрастивний, типологічний) – це сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки.*

Цей метод застосовують до вивчення будь-яких мов – споріднених і неспоріднених.

Подібно до описового методу він спрямований на сучасний (певний) стан мови. Головним його предметом є дослідження структури мови в її подібностях і відмінностях («Граматичні категорії дієслова в українській і англійській мовах», «Специфіка частин мови в українській та російській мовах» тощо).

Зіставний метод спрямований передусім на виявлення відмінностей між зіставлюваними мовами, він ніби є зворотним боком порівняльно-історичного: якщо порівняльно-історичний метод має на меті встановлювати відповідності, то зіставний насамперед шукає відмінності.

Хоча перші спроби зіставного вивчення мов робилися ще у XVIII ст. і зіставний метод повністю сформувався в 30–40-х рр. XX ст., але й до цього часу не розв'язана проблема мови-еталону зіставлення. Основою, еталоном зіставлення повинна стати ідеальна мовна система, спеціально сконструйована лінгвістом таким чином, щоб у ній були представлені універсальні властивості всіх мов. Вона повинна також бути зручною для зіставлення з усіма мовами. Порівняння живих мов із єдиною мовою-еталоном (посередником)

позитивно вплинуло б на результати дослідження: дало б змогу отримати найбільш однорідні результати, які б легко піддавалися зіставному порівнянню. У цьому випадку набір відмінностей від мови-еталону становив би специфічну характеристику досліджуваної мови. На жаль, до цього часу така мова не сконструйована, хоча пошуки розв'язання цієї проблеми тривають.

Зіставний метод має велике практичне значення. За його допомогою виявляють збіг і розбіжності в зіставлюваних мовах, що є дуже цінним для теорії та практики перекладу й методики навчання іноземних мов, розкривають конкретні специфічні особливості мови, які важко, а то й неможливо помітити при її «внутрішньому» вивченні, встановлюють спільні закономірності, властиві всім мовам, що дає змогу глибше збагнути будову людської мови загалом. На основі зіставного методу створені зіставні граматики різних мов і перекладні словники.

5. Структурний метод

Структурний метод *– це метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами.*

Цей метод виник у 20-х роках XX ст., поштовхом до його появи стали праці Ф. де Соссюра та І. О. Бодуена де Куртене.

Мета структурного методу – вивчення мови як цілісної функціональної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані строгою системою лінгвальних відношень.

Структурний підхід до вивчення мови не тільки доцільний, а й необхідний, оскільки спрямований на вивчення внутрішньої організації самого механізму мови.

Структурний метод реалізується в таких чотирьох методиках: дистрибутивній, безпосередніх складників, трансформаційній і компонентного аналізу.

Дистрибутивний аналіз *– методика дослідження мови на основі оточення (дистрибуції, розподілу) окремих одиниць у тексті.*

Основні принципи дистрибутивної методики розробив у 20-х рр. XX ст. Л. Блумфільд, а в 30–50-х рр. їх розвинув З. Харріс, якого вважають творцем цієї методики.

Можливість використання дистрибутивної методики при аналізі мовних явищ виходить із розуміння, що кожна мовна одиниця має своє особливе оточення, тобто в дистрибутивних властивостях мовної одиниці реалізуються її внутрішні властивості, які відображають її функціональну роль. Немає двох одиниць,

оточення яких би повністю збігалося. Навіть коли дві одиниці абсолютно однаково звучать, наприклад, укр. *мати* (іменник) і *мати* (дієслово), то вони мають різне сусідство: іменник *мати* поєднується з прикметниками та присвійними займенниками *(добра старенька мати, моя, наша мати),* дієсловами *(мати прийшла),* а дієслово *мати з* іменником у знахідному відмінку *(мати успіх)*.

На основі аналізу дистрибуції мовних елементів виділяють дистрибутивні класи. Існує таке ***дистрибутивне правило***: якщо два елементи перебувають в одному й тому самому оточенні, то вони належать до одного класу.

Етапи дистрибутивного аналізу: 1) сегментація тексту (мовленнєвого потоку) на одиниці певного рівня (звуки, морфи, слова тощо); 2) об'єднання їх у певні класи (фонеми, морфеми, лексеми тощо); 3) виявлення відношень між виділеними класами.

Дистрибутивний аналіз набув широкого застосування в лінгвістиці. Він може бути використаний для аналізу мовних одиниць будь-якого рівня. За його допомогою можна встановлювати систему фонем і морфем будь-якої мови, значення полісемічних слів, семантичну відстань між словами певної лексико-семантичної категорії тощо.

Ефективне застосування знайшов дистрибутивний аналіз у лексикології. За його допомогою легко розмежовують значення полісемічних слів. Так, скажімо, нас цікавить, в одному чи в двох різних значеннях вжито дієслово *грати* в реченнях *Хлопець грає на скрипці* і *Хлопець грає на нервах.* Для того щоб відповісти на це запитання, необхідно поширити обидва речення з урахуванням усіх можливих оточень слова *грати.* Поширення за рахунок додатка в давальному відмінку *Хлопець грає на скрипці учителю, Хлопець грає на нервах учителю* не виявляє різниці. Однак це ще не всі дистрибутивні можливості дієслова *грати.* Перше речення можна поширити ще так: *Хлопець грає на скрипці учителю романс.* У другому реченні дієслово *грати* не може мати поширення за рахунок прямого додатка *(грати що)*. Отже, дієслово *грати* в наведених реченнях вжите в різних значеннях («виконувати що-небудь на музичному інструменті» і «дратувати кого-небудь»), оскільки воно в цих реченнях має різну дистрибуцію.

Практичне застосування дистрибутивний аналіз знайшов не тільки в лінгвістичних дослідженнях, а й у машинному

перекладі та методиці викладання мов у вищій і середній школі. Дуже важливим є врахування дистрибуції у процесі засвоєння слів іноземної мови, денотативний обсяг яких не збігається з їх перекладними відповідниками.

Методика безпосередніх складників *– прийом подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення та речення у вигляді ієрархії складових елементів.*

Основні принципи методики БС, як і дистрибутивного аналізу, були сформульовані Л. Блумфільдом, а далі розроблені представниками дескриптивної лінгвістики К. Пайком, Ч. Хоккетом, Р. Уеллзом і С. Четменом.

В основу аналізу за БС покладено поступове членування висловлення на бінарні складники, яке продовжується доти, доки не залишаться неподільні елементи (кінцеві складники). Речення (коли йдеться про аналіз за БС на синтаксичному рівні) поступово згортається до «ядерної» одиниці, тобто одиниці, яка лежить в основі його будови. У членуванні речення, як і словосполучення, дотримуються принципу: один із БС повинен бути ядром членованої конструкції, а інший – периферійним елементом. Так, скажімо, у словосполученні *відлітати у вирій* слово *відлітати* – ядро, а *у вирій* – периферійний (маргінальний) елемент.

Процес аналізу за БС продемонструємо на реченні *Перелітні птахи відлітають у теплі краї.* Членування речення починається з виділення найтісніше пов’язаних між собою складників, тобто з блоків, які лежать в основі структурної будови речення. Найтіснішими блоками тут є *перелітні птахи* (перший поділ) і *теплі краї* (другий поділ). Далі виділяємо групу присудка *відлітають у теплі краї,* тому що на цьому етапі членування (третій етап) цей блок є найтіснішим, адже словосполучення *у теплі краї* в цілому підпорядковане присудкові – дієслову *відлітають.* Нарешті (четвертий етап) групу підмета об’єднуємо з групою присудка.

Коли ж усувати складники у послідовності їх виділення і залишити останні два складники, то отримаємо ядерну структуру *птахи відлітають*.

Отже, аналіз за БС є основним прийомом сегментації мовного матеріалу і виділення фундаментальних одиниць, які

конструюють модель мови, а також визначення ієрархії складників у словах, словосполученнях і реченнях. Практичне застосування цей аналіз має в системах автоматичного перекладу для синтаксичного аналізу і синтезу речень (згортання і розгортання за БС). Використовують його і в лінгводидактиці замість практикованого у школах синтаксичного розбору речень. На думку основоположників методики БС та деяких їхніх послідовників, синтаксичний аналіз речення за його членами є недостатньо ефективним, тому вони вважали за необхідне замінити традиційний розбір речення за його членами аналізом за БС, який, за їхнім переконанням, розкриває послідовність процесу породження речення чи слова й показує внутрішню підпорядкованість їх складників.

Методика аналізу за БС застосовувалася й раніше у практиці школи як подання структурних схем складного речення і як членування слова на твірну і похідну основу.

Аналіз за БС дає змогу наочно показати послідовність творення слова. Наприклад, від кореня *уч-* утворене слово *учити,* яке стало твірною основою для похідного *учитель (учи + тель),* від слова *учитель* за допомогою суфікса *-ство* утворений дериват *учительство,* а від нього за допомогою суфікса *-ува-* та інфінітивного постфікса *-ти* утворене *учителювати*.

Трансформаційний аналіз *– експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій.*

Методику трансформаційного аналізу опрацювали і ввели в наукову практику на початку 50-х рр. XX ст. З. Харріс і Н. Хомський. Суть цієї методики полягає в тому, що в основі класифікації мовних структур лежить їх відповідність іншим за будовою структурам, тобто можливість однієї структури перетворюватися на іншу (наприклад, активна конструкція може трансформуватися в пасивну).

Трансформаційний аналіз ґрунтується на уявленні, що в основі будь-якої складної синтаксичної структури лежить проста, через що за допомогою невеликого набору правил перетворень можна з простих структур вивести складні. Отже, синтаксична система мови має кілька підсистем, з яких одна є вихідною (ядерною), а всі інші

– похідними, У ядерну підсистему входять елементарні речення, які позначають найпростіші ситуації. Складні типи речень утворюються з ядерного шляхом різних трансформацій. Представити синтаксичну структуру речення – означає визначити ядерні типи, що лежать у його основі, і показати, внаслідок яких трансформацій воно виникло.

Для трансформаційної методики дуже важливим є питання, які перетворення можна кваліфікувати як трансформації, а які ні. Таким критерієм є відношення між безпосередніми складниками в реченні. Якщо між словами чи у випадку зміни основи слова в процесі трансформації між коренями різних слів у фразі залишаються ті самі зв'язки, то дані перетворення можна вважати трансформами.

Завдання трансформаційного аналізу полягає в тому, щоб шляхом перетворень описати безліч висловлень певної мови як похідних від порівняно невеликої кількості ядерних конструкцій.

Трансформаційний аналіз використовують у лінгвістичних дослідженнях синтаксису, морфології, словотвору, лексичної семантики.

Елементи трансформаційного аналізу здавна використовують у шкільному викладанні рідної та іноземної мов. Так, скажімо, учням важко розрізняти додаток і неузгоджене означення. За допомогою простої трансформації іменника в прикметник ці труднощі усуваються: якщо іменник трансформується в прикметник, то це означення, якщо – ні, то це додаток: *учитель школи → шкільний учитель*. Можна згадати також широко застосовувану в школі трансформацію дієприкметникових і дієприслівникових зворотів у підрядні речення і навпаки, а також трансформацію різних конструкцій у синонімічні.

Компонентний аналіз *– система прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти – семи.*

За цими ознаками (компонентами) лексичні одиниці різняться між собою або об'єднуються. Виділення в лексичній одиниці складових елементів здійснюється шляхом зіставлення її з іншими одиницями, які мають з нею семантичну спільність.

Зокрема, усі терміни спорідненості описують за допомогою трьох компонентів: стать (Ч – чоловіча, Ж – жіноча), характер спорідненості (П – пряма, Н – непряма), покоління (умовно виділимо

п’ять поколінь і позначимо їх відповідно цифрами: 1 – покоління, від якого ведуть відрахунок, я і представники мого покоління, 2 – покоління батьків, 3 – покоління дідів, -2 – покоління дітей, -3 – покоління онуків). Відповідно слова спорідненості в термінах компонентного аналізу будуть описані так: *батько* – ЧП2, *мати* – ЖП2, *дідусь* – ЧП3, *сестра* – ЖН1, *син* – ЧП-2 тощо.

Для компонентного аналізу важливим є встановлення не тільки сем, а і їх структурної організації, тобто місця і ваги кожної семи в компонентній (семній) структурі значення, оскільки простий перелік сем не дає вичерпного уявлення про смисловий зміст значення слова, який залежить також від структурної організації сем, їх способу групування, тобто від місця кожної семи в структурі значення, від векторних відношень між ними тощо. Структурна організація компонентів у значенні слова визначається на основі синтактичних властивостей слова (сполучуваності), які є синтагматичними експонентами сем, а вага сем у компонентній структурі значення – частотністю слів, які сполучаються з аналізованим словом і є експлікантами певних сем.

Методика компонентного аналізу передбачає не тільки розщеплення значень на складники, а і їх синтез.

Компонентний аналіз застосовують не лише в теоретичних дослідженнях лексичної семантики. Він широко використовується в лексикографії. Новий тип тлумачних словників передбачає тлумачення значення слів у термінах семного (компонентного) аналізу. Першою спробою створення такого словника є «Частотний словник семантичних множників російської мови» Ю. М. Караулова, який вийшов у Москві в 1980 р.

Елементи компонентного аналізу використовують у методиці викладання мов, зокрема у вивченні синонімів та іншомовних слів.

Плани семінарських занять до змістового модуля 2 «Теорія мовознавства. Методи лінгвістичного дослідження»

Тема 1. Мова і суспільство. Мова і комунікація

Мета: окреслити чинники соціальної зумовленості мовних явищ, причини територіальної, соціальної і стильової диференціації мови; охарактеризувати основні проблеми соціолінгвістики; проаналізувати мовну ситуацію і національно-мовну політику в Україні; з'ясувати питання співвідношення мови і мовлення, мови і мислення у мовознавстві; обґрунтувати роль мови у процесі пізнання.

Теоретичні питання для обговорення

1. Суспільна природа мови, її функції у суспільстві. Соціолінгвістика: предмет вивчення, завдання і проблеми.
2. Мова як соціально-історична норма. Типи мовних норм. Літературна мова як головна норма загальнонародної мови.
3. Територіальна, соціальна і стильова диференціація мови.
4. Питання про мовні ситуації та мовну політику. Мовна ситуація та національно-мовна політика в Україні.
5. Мова та інші системи комунікації.
6. Питання співвідношення мови і мовлення, мови і мислення у мовознавстві.
7. Роль мови у процесі пізнання. Теорія мовної відносності (гіпотеза Сепіра-Уорфа) та її значення в історії лінгвістики.

Література

1. Кочерган М. П. ЗМ, 1999. – С. 36–46, 47–60, 156–183; 2010. – С. 183–194, 111–122, 194–206, 297–333.
2. Семчинський С. В. ЗМ. – С. 13–18, 219–255.

Запитання і завдання для студентів

1. Обґрунтуйте соціальну зумовленість мовних явищ. Чи все в мові є соціальним?

2. Які функції виконує мова у суспільстві? Як відображаються в мові соціальні чинники?

3. Що таке мовна норма? Якими властивостями мовна норма характеризується?

4. З'ясуйте причини територіальної, соціальної і стильової диференціації мови.

5. Назвіть основні проблеми соціолінгвістики. Розкрийте зміст понять «мовна ситуація» і «мовна політика».

6. Охарактеризуйте сучасну мовну ситуацію в Україні та проаналізуйте зміст національно-мовної політики нашої держави.

7. У чому переваги мови над іншими системами комунікації?

8. Як трактується проблема співвідношення мови і мовлення та які тенденції щодо питання взаємозв'язку мови і мислення існують у сучасному мовознавстві?

9. Яка роль мови у процесах пізнання?

Тема 2. Системний характер та структура мови

Мета: уточнити поняття про систему і структуру мови, розкрити своєрідність мовної системи, з'ясувати відмінність між основними і проміжними мовними рівнями; проаналізувати типи відношень між одиницями одного мовного рівня; охарактеризувати сутнісні ознаки проміжних рівнів мови.

Теоретичні питання для обговорення

1. Поняття про систему і структуру; система і структура мови.
2. Мова як система. Типи відношень у мовній системі.
3. Мова як структура. Поняття про рівні мови, їх різновиди.
4. Фонетична (фонологічна) система мови.
5. Лексико-семантична система мови.
6. Граматична система мови: морфологічний і синтаксичний рівні.
7. Проміжні рівні мови.

Література

1. Кочерган М. П. ЗМ, 1999. – С. 61–155; 2010. – С. 207–261.
2. Семчинський С. В. ЗМ. – С. 151–198.
3. Удовиченко Г. М. ЗМ. ПМ. – С. 25–66.

Запитання і завдання для студентів

1. Доведіть, що мова має системний характер. До якого типу систем вона належить?

2. На чому ґрунтується системність мови? Які відношення існують між мовними одиницями?

3. За якими принципами виділяються мовні рівні? У чому відмінність між основними і проміжними рівнями мови?

4. Охарактеризуйте функції фонем. Як співвідносяться між собою фонеми в парадигматиці й синтагматиці?

5. Охарактеризуйте типи граматичних значень і граматичних категорій.

6. Проаналізуйте сучасні теорії морфеми, частин мови і речення.

7. Чим різняться номінативний (семантичний) і комунікативний синтаксис?

8. У чому своєрідність лексико-семантичної системи мови? На яких відношеннях вона базується?

9. Розкрийте сутність проміжних мовних рівнів. У чому своєрідність кожного з них?

Тема 3. Мова як історична категорія

Мета: з'ясувати, як в історії мовознавства вирішувалося питання про історичну змінність мови; охарактеризувати зовнішні і внутрішні причини мовних змін; проаналізувати типи змін, зумовлених контактуванням мов; уточнити відмінність між поняттями інтерференція, конвергенція і мовна асиміляція; субстрат, суперстрат і адстрат; обґрунтувати думки вчених про прогрес у розвитку мов.

Теоретичні питання для обговорення

1. Функціонування і розвиток мови. Синхронія та діахронія.
2. Зовнішні причини мовних змін.
3. Взаємодія мов і мовні контакти як зовнішні передумови мовних змін.
4. Інтерферентний і конвергентний розвиток контактуючих мов. Мовна асиміляція.
5. Внутрішні причини мовних змін.
6. Темпи мовних змін. Питання прогресу у розвитку мов.

Література

1. Кочерган М. П. ЗМ, 1999. – С. 184–206; 2010. – С. 333–354.
2. Семчинський С. В. ЗМ. – С. 320–392.

Запитання і завдання для студентів

1. Розкрийте зміст понять «синхронія» і «діахронія».
2. Поясніть, яким чином змінюється мова.
3. Які процеси може зумовити контактування мов?
4. Що таке інтерференція? Конвергенція? Мовна асиміляція?
5. Чим характеризується мовний союз? Наведіть приклади мовних союзів.
6. Що розуміють під внутрішніми причинами мовних змін? У чому вони виявляються?
7. Від чого залежать темпи мовних змін?
8. Які думки існують у мовознавстві щодо прогресу в розвитку мов?

Тема 4. Методи дослідження мови

Мета: уточнити зміст понять метод, методика і прийом у мовознавчих дослідженнях; охарактеризувати описовий метод і його прийоми; з'ясувати суть порівняльно-історичного методу; розкрити специфіку зіставного методу; визначити методики, у яких реалізується структурний метод; окреслити найпомітніші дослідження мови, проведені за допомогою різних методів.

Теоретичні питання для обговорення

1. Поняття про методи і прийоми наукового дослідження мовного матеріалу. Класифікація методів лінгвістичних досліджень.
2. Описовий метод вивчення мови.
3. Порівняльний і зіставний методи.
4. Порівняльно-історичний метод у мовознавстві.
5. Сучасні методи дослідження мови.

5.1. Структурний метод і його методики.

5.2. Соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи.

5.3. Математичні методи вивчення мови.

Література

1. Кочерган М. П. ЗМ, 1999. – С. 207–256; 2010. – С. 355–404.
2. Удовиченко Г. М. ЗМ. ПМ. – С. 172–195.

Запитання і завдання для студентів

1. Що таке метод, методика і прийом у мовознавчих дослідженнях?

2. Які вихідні прийоми застосовують у дослідженнях мови?

3. Охарактеризуйте описовий метод і його прийоми. Які вам відомі описові дослідження мови?

4. У чому суть порівняльно-історичного методу? Назвіть найпомітніші досягнення у галузі порівняльно-історичного мовознавства.

5. У чому полягає специфіка зіставного методу? Назвіть найбільш значні дослідження мови, проведені за допомогою зіставного методу.

6. У яких методиках реалізується структурний метод? Розкрийте суть кожної з них.

7. Які методи використовують у соціолінгвістичних і психолінгвістичних дослідженнях?

8. Розкажіть про застосування математичних методів у мовознавстві.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Продовжте визначення. Мовознавство – це наука про…

а) мертві мови

б) штучні мови

в) конкретні мови

г) природну людську мову і про всі мови світу

2. Укажіть, що є об'єктом мовознавства:

а) мова як засіб комунікації

б) мовні ознаки і закономірності

в) прийоми і методи дослідження мови

г) функції мови

3. Зазначте, яке мовознавство вивчає структуру і закономірності функціонування всіх мов світу:

а) загальне

б) прикладне

в) конкретне

г) порівняльне

4. Визначте, яке мовознавство зорієнтоване на задоволення практичних потреб суспільства:

а) загальне

б) прикладне

в) конкретне

г) зіставне

5. Зазначте, які давні наукові традиції виділяють в історії мовознавства:

а) давньоіндійська, давньоримська, давньокитайська, арабська

б) давньоіндійська, класична, давньокитайська, арабська

в) давньогрецька, давньоримська, давньокитайська, арабська

6. Укажіть, яка мовна традиція є найдавнішою:

а) давньоіндійська

б) давньогрецька

в) давньокитайська

г) арабська

7. Зазначте, чим зумовлене виникнення давньоіндійського мовознавства:

а) впливом філософських течій

б) впливом логіки та інших наук
в) практичними потребами
г) прагненням унормувати розмовні мови

8. Оберіть рядок з іменами давньоіндійських мовознавців:

а) Елій Донат і М. Кашгарський
б) Паніні і Вараручі
в) Патанджалі і Прісціан
г) Сібавейхі і Сю Шень

9. З'ясуйте, чим зумовлене виникнення давньогрецького мовознавства:

а) впливом філософських течій
б) впливом давньоіндійського мовознавства
в) практичними потребами
г) прагненням упорядкувати граматичну термінологію

10. Оберіть рядок з іменами давньогрецьких мовознавців:

а) Елій Донат і Прісціан
б) Аполлоній Діскол і Амарусінг
в) Квінт Палемон і Патанджалі
г) А. Самофракійський і Д. Фракійський

11. Укажіть рядок із найвагомішим досягненням давньоримських учених:

а) створення повної класифікації частин мови
б) упорядкування граматичної термінології
в) укладання зразкових граматик латинської мови
г) створення універсальних граматик

12. З'ясуйте, у чому специфіка китайського мовознавства:

а) дослідження вимови ієрогліфів
б) з'ясування значення і написання ієрогліфів
в) здійснення словникової роботи
г) дослідження граматики

13. Зазначте галузь, у якій найвизначніші досягнення давньоарабських учених:

а) лексикографія
б) граматика
в) фонетика
г) етимологія

14. Зазначте період, коли відбувалася філософсько-лінгвістична дискусія між реалістами і номіналістами:

а) давньогрецький період

б) епоха середньовіччя

в) епоха Відродження

г) європейське мовознавство XIX ст.

15. Укажіть період, коли європейського мовознавство зазнало найбільшого розквіту:

а) XIII–XIV ст.

б) XIV– XV ст.

в) XV –XVI ст.

в) XVII– XVIII ст.

16. Визначте століття, для якого характерні перші спроби укладання універсальних граматик:

а) XVI ст.

б) XVII ст.

в) XVIII ст.

г) XIX ст.

17. Оберіть рядок із представниками староукраїнського мовознавства:

а) Євген Тимченко і Іван Ужевич

б) Мелетій Смотрицький і Памва Беринда

в) Олексій Павловський і Павло Житецький

г) Лаврентій Зизаній і Олександр Потебня

18. Оберіть рядок із видатними постатями українського радянського мовознавства:

а) А. Кримський і П. Житецький

б) М. Жовтобрюх і О. Потебня

в) Л. Булаховський і О. Мельничук

г) Є. Славинецький і М. Калинович

19. З'ясуйте, що стало поштовхом для зародження порівняльно-історичного мовознавства:

а) відкриття нового методу дослідження мов

б) ознайомлення з санскритом

в) прагнення описати всі мови світу

г) бажання систематизувати мовний матеріал

20. Зазначте ім'я мовознавця, який указував на ненадійність лексичних відповідників у порівняльно-історичних дослідженнях:

а) Расмус Раск
б) Франц Бопп
в) Олександр Востоков
г) Якоб Грімм

21. Зазначте ім'я мовознавця, який увів у лінгвістичний обіг термін індоєвропейські мови:

а) Расмус Раск
б) Франц Бопп
в) Якоб Грімм
г) Олександр Востоков

22. З'ясуйте, у чому заслуга О. Востокова:

а) створив першу порівняльно-історичну граматику германських мов
б) довів наявність споріднених зв'язків між ісландською і балто-слов'янськими мовами
в) уклав першу працю з історичної фонетики слов'янських мов.

23. Зазначте, який підхід до мови є провідним у мовній концепції В. фон Гумбольдта:

а) антропологічний
б) антропоцентричний
в) прагматичний
г) порівняльно-історичний

24. З'ясуйте, які поняття вперше в мовознавстві розмежував В. фон Гумбольдт:

а) мова і мислення
б) мова і мовлення
в) система і структура
г) статика і динаміка

25. Укажіть представників натуралізму в мовознавстві:

а) Август Шлейхер і Макс Мюллер
б) Гейман Штейнталь і Вільгельм Вундт
в) Август Шлейхер і Гейман Штейнталь
г) Пилип Фортунатов і Олександр Потебня

26. Оберіть ім'я мовознавця, який уперше ввів у мовознавство поняття законів розвитку мови:

а) В. фон Гумбольдт
б) Август Лескін
в) Август Шлейхер

г) Гейман Штейнталь

27. Укажіть представників психологізму в мовознавстві:

а) О. Потебня, Г. Штейнталь, В. Вундт

б) А. Лескін, К. Бругман, Г. Пауль

в) К. Беккер, А. Шлейхер, П. Фортунатов

г) Г. Шухардт, К. Фосслер, І. Бодуен де Куртене

28. З'ясуйте, проти чого спрямована філософія мови Г. Штейнталя:

а) учення В. фон Гумбольдта і молодограматиків

б) натуралізму і молодограматизму в мовознавстві

в) логічної і натуралістичної концепції мови

29. Окресліть рядок із заслугою О. Потебні:

а) філософські погляди

б) граматичні дослідження

в) психологічне розуміння мови

г) реконструкція прамови

30. Укажіть, що було недоліком лінгвістичного вчення О. Потебні:

а) ототожнення членів речення і частин мови

б) заклик вивчати мовні факти в системних зв'язках

в) розрізнення граматичних і логічних категорій

г) дослідження взаємозв'язку між мовою і мисленням

31. Зазначте напрям у порівняльно-історичному мовознавстві, який був провідним у 70–80 рр. XX ст.:

а) молодограматизм

б) натуралізм

в) психологізм

г) структуралізм

32. З'ясуйте, у чому полягає специфічна риса молодограматичного напряму:

а) прагнення реконструювати прамову

б) відмова від розгляду загальнотеоретичних питань лінгвістики

в) виявлення причинових зв'язків між мовними фактами

г) синхронічний підхід до вивчення мови

33. Укажіть принципи, на який будувалася методологія молодограматиків:

а) індивідуальному і колективному психологізмі

б) індивідуальному психологізмі та історизмі

в) колективному психологізмі та історизмі

34. Укажіть, що є заслугою молодограматиків:

а) укладання порівняльно-історичних граматик різних мов

б) вивчення історичного синтаксису індоєвропейських мов

в) відкриття законів розвитку мови

г) історичні дослідження фонетики багатьох мов

35. Віднайдіть рядок з ім'ям мовознавця, чиї погляди вплинули на зародження лінгвогеографії:

а) Гуго Шухардт

б) Карл Фосслер

в) І. Бодуен де Куртен

г) Ф. де Соссюр

36. Зазначте рядок з ім'ям того, хто стверджував, що «лише стилістика є наукою про мову»:

а) Бенедетто Кроче

б) Гуго Шухардт

в) Карл Фосслер

г) Маттео Бартолі

37. Представники якої школи переконують, що внаслідок тривалого контактування мов можуть виникнути мовні союзи:

а) школа «слів і речей»

б) школа естетичного ідеалізму

в) неолінгвістична школа

г) соціологічна школа

38. Укажіть на принципову відмінність поглядів П. Фортунатова від поглядів молодограматиків:

а) не відмовився від розгляду загальнотеоретичної проблематики

б) досліджував питання становлення і розвитку індоєвропейських мов

в) підходив до вивчення мови психологічно й історично

39. З'ясуйте, у чому заслуга П. Фортунатова:

а) відкрив закон пересування приголосних, який встановлює відмінності між германськими та іншими індоєвропейськими мовами

б) відкрив закон пересування наголосу в балто-слов'янських мовах

в) основною синтаксичною одиницею вважав

словосполучення

40. Оберіть рядок з ім'ям засновника Казанської лінгвістичної школи:

а) Микола Трубецькой

б) І. Бодуен де Куртене

в) Сергій Карцевський

г) Василь Богородицький

41. Оберіть рядок, у якому подано неточне твердження І. Бодуена де Куртене:

а) кожне мовне явище можна вичерпно описати лише за умови врахування системних зв'язків

б) у мові одночасно діють закони рівноваги та історичного розвитку

в) основою мовознавства повинна служити тільки соціологія

42. Оберіть ім'я основоположника соціологізму в мовознавстві:

а) М. Трубецькой

б) І. Бодуен де Куртене

в) Ф. де Соссюр

г) А. Сеше

43. Віднайдіть рядок, із запропонованими Ф. де Соссюром типами відношень у мовній системі:

а) синтагматичні і парадигматичні

б) синтагматичні і асоціативні

в) парадигматичні і епідигматичні

г) асоціативні і ієрархічні

44. З'ясуйте, що НЕ є заслугою Ф. де Соссюра:

а) чітке окреслення об'єкта лінгвістики

б) протиставлення мови і мовлення за певними ознаками

в) розмежування двох станів мови: статики і динаміки

г) розрізнення двох аспектів мови синхронія і діахронія

45. Визначте, хто з мовознавців заклав основи морфонології:

а) І. Бодуен де Куртене

б) М. Трубецькой

в) Ф. де Соссюр

г) С. Карцевський

46. Оберіть рядок із представниками Женевської школи:

а) А. Мейє і Ж. Вандрієс

б) А. Сеше і Ш. Баллі

в) В. Матезіус і Б. Гавранек

г) Р. Якобсон і С. Карцевський

47. З'ясуйте, відповідь на яке запитання покликаний дати структуралізм у мовознавстві:

а) як мова побудована

б) як мова функціонує

в) як мова відображає соціальні чинники

г) як мови взаємодіють

48. Укажіть, хто є творцем теорії глосематики:

а) Луї Єльмслев

б) Ноам Хомський

в) Вілем Матезіус

г) Франц Боас

49. Окресліть специфічну рису американського дескриптивізму:

а) застосування функціонального підходу до мови

б) намагання створити універсальну лінгвістичну теорію

в) дослідження синтаксису мови

г) забезпечення формального підходу до вивчення мовних фактів

50. Зазначте, яке з досягнень є заслугою Н. Хомського:

а) введення тріади термінів на позначення одиниць мови, мовлення і їх варіантів

б) звернення до синтаксису і семантики

в) опрацювання методики дистрибутивного аналізу

г) запровадження структурного методу

51. З'ясуйте, які знаки пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами:

а) знаки-копії

б) знаки-індекси

в) знаки-символи

г) знаки-сигнали

52. З'ясуйте, які знаки використовують для передачі абстрактного змісту:

а) знаки-індекси

б) знаки-сигнали

в) знаки-символи

г) знаки-копії

53. Зазначте, яка з поданих ознак НЕ є специфічною для мовних знаків:

а) відсутність природного зв'язку між позначуваним і позначувальним

б) здатність інформувати про явища об'єктивного світу

в) можливість сполучатися і членуватися на складові елементи

г) здатність взаємозамінюватися

54. Віднайдіть мовну одиницю, яку вважають знаком:

а) фонема

б) морфема

в) слово

г) речення

55. Зазначте, що у мові є фігурою:

а) слово

б) морфема

в) фонема

г) словосполучення

56. Виберіть серед запропонованих тверджень правильне:

а) мова – складна багаторівнева система

б) мова має статичний характер

в) у мові ідеальна сторона, на відміну від матеріальної, може змінюватися

г) мова – вторинна знакова система

57. Оберіть лінгвістичну дисципліну, яка вивчає жести і міміку:

а) інтерлінгвістика

б) паралінгвістика

в) паракінесика

г) психолінгвістика

58. Зазначте, що належить до паралінгвістики:

а) міміка й акустичні характеристики голосу

б) тембр і висота голосу, паузи та інтонація

в) жести та інтонація

г) міміка і жести

59. Оберіть правильне твердження:

а) мова і мислення утворюють взаємозумовлену єдність

б) мова і мислення утворюють тотожність

в) мислення – явище позамовне

г) мова не пов’язана з мисленням

60. З’ясуйте, яка роль мови в процесах пізнання:

а) мова не закріплює результати позамовної діяльності

б) мова є засобом спілкування

в) мова дає можливість вийти за межі чуттєвого сприйняття

г) мова не бере участі в процесах пізнання

61. Оберіть поняття, про зв’язок яких стверджує гіпотеза Сепіра-Уорфа:

а) мова і мислення

б) мова і культура

в) мова і мовлення

г) мова і народ

62. Оберіть твердження, яке висвітлює поширений погляд у сучасному мовознавстві на проблему «мови і мовлення»:

а) мова – результат мовленнєвої діяльності

б) мова – явище, яке реалізується в мовленні

в) мова і мовлення – протиставлені і взаємозумовлені елементи діалектичної єдності

63. Укажіть, яке з тверджень є помилковим:

а) мовлення не залежить від обставин спілкування

б) мовлення може характеризуватися з погляду істинності / хибності

в) мовлення розгортається в часі і реалізується в просторі

г) у мовленні відображається психологічний стан мовця

64. З’ясуйте, яке з протиставлень мови мовленню є помилковим:

а) конечного безконечному

б) системного несистемному

в) нелінійного лінійному

65. Визначте функцію, яка НЕ належить до базових суспільних функцій мови:

а) комунікативна

б) когнітивна

в) волюнтативна

г) емотивна

66. Віднайдіть функцію, яка НЕ належить до похідних суспільних функцій мови:

а) метамовна
б) фатична
в) кумулятивна
г) конативна

67. Зазначте лінгвістичну дисципліну, яка визначає механізм впливу суспільних чинників на функціонування мови:

а) етнолінгвістика
б) психолінгвістика
в) соціолінгвістика
г) інтерлінгвістика

68. Оберіть лінгвістичну дисципліну, яка досліджує питання міжнародних мов:

а) інтерлінгвістика
б) психолінгвістика
в) соціолінгвістика
г) етнолінгвістика

69. Зазначте, як характеризують мовну ситуацію в Україні:

а) ендоглосна і збалансована
б) екзоглосна і незбалансована
в) екзоглосна і збалансована
г) ендоглосна і незбалансована

70. З'ясуйте, до яких критеріїв опису складних мовних ситуацій належать структурно-генетичні співвідношення між мовами:

а) кількісних
б) якісних
в) оцінних

71. Окресліть властивості мови як системи:

а) динамічна і функціональна
б) закрита і матеріальна
в) гетерогенна й ідеальна
г) статична і відкрита

72. Зазначте, на яких відношеннях будується мовна система:

а) синтагматичні, парадигматичні, ієрархічні
б) синтагматичні, епідигматичні, парадигматичні
в) парадигматичні, асоціативні, синтагматичні

г) асоціативні, епідигматичні, ієрархічні

73. Віднайдіть мовний рівень, який НЕ належить до основних мовних рівнів:

а) фонологічний

б) морфологічний

в) морфонологічний

г) синтаксичний

74. Віднайдіть мовний рівень, який НЕ належить до проміжних мовних рівнів:

а) словотвірний

б) лексико-семантичний

в) фразеологічний

г) морфонологічний

75. Зазначте, які функції в українській мові виконує фонема:

а) конститутивна і кульмінативна

б) дистинктивна і делімітативна

в) конститутивна і дистинктивна

г) кульмінативна і делімітативна

76. Визначте, яка ознака є інтегральною для голосних фонем української мови:

а) місце творення

б) спосіб творення

в) довгота і короткість

г) участь губ в утворенні

77. Оберіть рядок, у якому зазначено кількість фонем у фонологічній системі української мови:

а) 33

б) 35

в) 38

г) 44

78. З'ясуйте, який тип відношень є специфічним для лексико-семантичної підсистеми мови:

а) асоціативно-деривaційні (епідигматичні)

б) лінійні (синтагматичні)

в) вертикальні (парадигматичні)

г) ієрархічні

79. Укажіть, що є найбільшим парадигматичним об'єднанням у лексико-семантичній системі мови:

а) лексико-семантичне поле
б) лексико-семантична група
в) лексико-семантична категорія
г) лексико-семантичний клас

80. Визначте поняття, для якого характерною є ознака необов'язковість протиставлення:

а) граматичне значення
б) граматична категорія
в) лексико-граматичний розряд

81. З'ясуйте, як називають варіанти реалізацій морфем у мовленні:

а) морфи
б) аломорфи
в) алофони
г) фони

82. Зазначте НЕхарактерну ознаку для граматичної категорії:

а) протиставленість
б) регулярність вираження
в) обов'язковість формального вираження

83. Укажіть ознаку, якій надають перевагу сучасні теорії частин мови:

а) морфологічна
б) поняттєва
в) синтаксична

84. Зазначте рядок з основною одиницею синтаксичного рівня мови:

а) синтаксема
б) словосполучення
в) просте речення
г) висловлення

85. Зміст кожного речення співвідноситься з дійсністю. Як називають цю ознаку речення?

а) предикативність
б) комунікативність
в) структурна цілісність
г) відносна самостійність

86. Кожне речення виражає відносно закінчену думку. Як називають цю ознаку речення?

а) предикативність

б) комунікативність

в) структурна цілісність

г) відносна самостійність

87. З'ясуйте, яке поняття відповідає конкретному описові синтаксичної будови речення:

а) позиційна схема

б) структурна схема

в) глибинна структура

г) поверхнева структура

88. Укажіть поняття, співвідносне з абстрактним описом семантичної будови речення:

а) позиційна схема

б) структурна схема

в) глибинна структура

г) поверхнева структура

89. Оберіть рівні, між якими утворюється фразеологічний мовний рівень:

а) лексико-семантичний і синтаксичний

б) морфологічний і лексико-семантичний

в) фонологічний і морфологічний

г) морфологічний і синтаксичний

90. Оберіть рівні, між якими утворюється морфонологічний мовний рівень:

а) фонологічний і морфологічний

б) морфологічний і лексико-семантичний

в) лексико-семантичний і синтаксичний

г) фонологічний і лексико-семантичний

91. Укажіть, із чого починаються мовні зміни:

а) індивідуального новотвору

б) варіювання

в) соціальних потреб

г) потреб індивіда

92. З'ясуйте, яке явище зумовлює появу в контактуючих мовах спільних ознак:

а) конвергенція

б) інтерференція

в) мовна асиміляція

г) етнічна асиміляція

93. З'ясуйте, як називають контактно зумовлені відхилення від мовної норми:

а) конвергенція

б) інтерференція

в) детермінація

г) дистрибуція

94. Зазначте, як називають сліди мови чужинців у мові-переможниці корінних жителів:

а) субстрат

б) суперстрат

в) адстрат

95. Зазначте, як називають сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців:

а) суперстрат

б) адстрат

в) субстрат

96. З'ясуйте, у чому закладені внутрішні причини мовних змін:

а) у суспільстві

б) у мові

в) в історії мови

г) у культурі

97. Укажіть метод, на основі якого укладено перекладні словники:

а) структурний

б) описовий

в) зіставний

г) порівняльно-історичний

98. Зазначте метод, на основі якого укладено словники синонімів і антонімів:

а) описовий

б) зіставний

в) порівняльно-історичний

г) соціолінгвістичний

99. Оберіть одну з методик структурного методу, яка найбільш поширена в синтаксичних дослідженнях:

а) дистрибутивна

б) трансформаційна

в) компонентного аналізу

г) безпосередніх складників

100. Зазначте, яку з методик структурного методу широко застосовують у лексико-семантичних дослідженнях:

а) безпосередніх складників

б) трансформаційна

в) компонентного аналізу

г) дистрибутивна

Індивідуальні завдання

Індивідуальне навчально-дослідне завдання передбачає написання студентом ґрунтовних рецензій на наукові статті мовознавчої тематики, видрукувані в періодичних виданнях філологічного спрямування, а також укладання конспектів статей.

Вимоги до оформлення рецензії на наукову статтю

Рецензія – критичний відгук на наукову працю. Вона повинна розпочинатися з назви «Рецензія». Далі потрібно вказати:

- на яку статтю написано;
- ініціали та прізвище автора праці;
- назву періодичного видання;
- рік публікації;
- номер видання;
- сторінки, на яких розміщена стаття;
- текст рецензії;
- підпис і посаду чи наукові титули автора рецензії;
- дату.

Зразок оформлення рецензії

Рецензія

на статтю «Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію» (Автор: Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1997. – № 4–5. – С. 3–10.)

Текст рецензії

Рецензент –
студент факультету
української філології
УДПУ
імені Павла Тичини Л. О. Лесько

15.03.2019 р.

Вимоги до оформлення конспекту статті

Конспект – це короткий письмовий виклад змісту статті. Він містить тези, які визначають основу його змісту. Читаючи працю, потрібно виділити в ній головне, а також те, що варто процитувати. Розрізняють такі прийоми конспектування:

- *вільні* (думки автора передають своїми словами);
- *текстуальні* (текст записують у вигляді цитат);

– *змішані* (вільний виклад поєднано з цитуванням).

В оформленні конспекту наукової статті варто дотримуватися певної послідовності і вимог:

1. Спочатку потрібно подати бібліографічний опис статті: прізвище та ініціали автора, назва статті, назва періодичного видання, рік і номер видання, номери сторінок, на яких розміщена стаття.
2. Скласти план конспекту.
3. Поділити сторінку зошита на дві колонки. Матеріали конспекту варто записувати у правій колонці, а ліва служитиме для запису власних думок, коментарів, оцінок, доповнень, уточнень.
4. Для стислого запису думок можна користуватися скороченнями окремих слів, умовними позначеннями, символами, математичними знаками тощо.
5. Цитуючи автора, потрібно вказати сторінку, із якої записано цитату. Не можна допускати неточностей у передачі авторського тексту.
6. У конспекті варто використовувати мовні засоби, які передають хід думок автора та логіку викладу, наприклад:

Стаття присвячена проблемі (питанню, темі) …

У статті розглянуто (проаналізовано, узагальнено) …

Стаття складається з …

У роботі автор висвітлює (ставить, торкається) питання …

Сутність проблеми полягає в …

Висунуте положення автор ілюструє (підкріплює, підтверджує) такими прикладами (фактами, цифрами) …

Автор доходить висновку …

Оцінку статті з погляду автора і читача можна записати за допомогою таких мовних формул: *автор слушно зауважує, переконливо доводить, поділяє думку, критикує, заперечує; треба погодитися, варто відзначити помилковість (справедливість, суперечливість, проблематичність)* тощо.

Програма екзамену

1. Мовознавство як наука. Загальне мовознавство як навчальна дисципліна.
2. Релігійні та міфологічні уявлення про слово і мову.
3. Мовознавча наука у Давній Індії.
4. Античне мовознавство.
5. Арабська наука про мову.
6. Давньокитайське мовознавство.
7. Стан мовознавства в Європі епохи Середньовіччя.
8. Європейське мовознавство епохи Відродження.
9. Граматика Пор-Рояля, її значення для історії мовознавства.
10. Українське мовознавство XI–XVIII ст.
11. Причини зародження та періодизація історії порівняльно-історичного мовознавства.
12. Передвісники порівняльно-історичного мовознавства.
13. Основоположники порівняльно-історичного мовознавства, їхній внесок в основний напрям лінгвістики XIX ст.
14. Виникнення загального мовознавства. Основні положення мовної концепції В. фон Гумбольдта.
15. Натуралістичний напрям у мовознавстві XIX ст.
16. Г. Штейнталь як засновник психологізму у мовознавстві XIX ст.
17. Українська лінгвістична наука XIX ст.
18. Молодограматичний напрям у мовознавстві XIX ст.
19. Проблеми загального та порівняльно-історичного мовознавства у поглядах П. Ф. Фортунатова.
20. Історико-культурні течії в мовознавстві кінця XIX – початку XX ст.
21. Казанська лінгвістична школа І. О. Бодуена де Куртене.
22. Соціологізм у мовознавстві XX ст. Лінгвістична концепція Ф. де Соссюра.
23. Українське мовознавство 20-80 рр. XX ст.
24. Причини зародження та основні ознаки структуралізму у мовознавстві XX ст.
25. Празька лінгвістична школа в історії мовознавства XX ст.
26. Копенгагенська школа структуралізму.
27. Американський дескриптивізм.
28. Генеративізм у мовознавстві XX ст. Внесок Н. Хомського в теорію мовознавства.

29. Когнітивна та функціональна лінгвістика як актуальні напрями сучасної мовознавчої науки.
30. Лінгвістика тексту та комунікативна лінгвістика в сучасному мовознавстві.
31. Суспільна природа мови та мовної діяльності. Суспільні функції мови.
32. Залежність стану мови від стану суспільства.
33. Мова як суспільно-історична норма. Мовна норма, її властивості. Типологія мовних норм.
34. Проблема співвідношення мови й етносу, мови і культури.
35. Літературна мова. Територіальна, соціальна і стильова диференціація мови.
36. Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми.
37. Мовознавство і семіотика. Знак як основне поняття семіотики.
38. Структура і типологія знаків.
39. Специфіка мовного знака. Знаковість та одиниці мови.
40. Мова як особлива знакова система.
41. Проблема взаємозв'язку мови і мислення в мовознавстві.
42. Роль мови в процесах пізнання.
43. Основні етапи в дослідженні питання про співвідношення мови і мовлення.
44. Поняття мовної системи. Типи відношень у мовній системі
45. Структура мови. Основні і проміжні мовні рівні.
46. Фонологічна система мови. Поняття фонеми. Фонеми в парадигматиці і синтагматиці. Фонологічні школи.
47. Граматична система мови. Поняття про граматичні значення і граматичні категорії.
48. Морфологічний рівень мови. Поняття морфеми та частин мови у мовознавстві.
49. Синтаксичний мовний рівень. Речення – основне поняття синтаксису.
50. Лексико-семантична система мови. Типи відношень у цій системі.
51. Морфонологічний рівень мови.
52. Словотвірний рівень мови.
53. Фразеологічний рівень мови.
54. Мова як історична категорія. Синхронія і діахронія.
55. Зовнішні і внутрішні причини мовних змін.

56. Методи і прийоми лінгвістичних досліджень, їх класифікація.
57. Описовий і порівняльно-історичний методи дослідження мови.
58. Метод лінгвістичної географії і зіставний метод у мовознавстві.
59. Структурний метод дослідження мовних явищ.
60. Соціолінгвістичні і психолінгвістичні методи у мовознавстві.

Критерії оцінювання результатів навчання

Оцінка за шкалою ECTS	Визначення	Оцінка за національною системою	Оцінка за системою УДПУ
A	**ВІДМІННО** Здобувач має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, користується широким арсеналом засобів доказів своєї думки, вирішує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу мовних явищ; уміє ставити і розв'язувати мовознавчі проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію (наукова література, газетно-журнальні публікації, Інтернет, мультимедійні програми тощо), виявляє власне ставлення до неї, самостійно виконує науково-дослідницьку роботу; логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формах; розвиває свої обдарування і нахили.	**5 (відмінно)**	**90-100**
B	**ДУЖЕ ДОБРЕ** Здобувач вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує знання в дещо змінених ситуаціях, уміє аналізувати і систематизувати мовознавчу інформацію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації; висловлює стандартну аргументацію при оцінці дій, процесів, явищ; чітко тлумачить мовні поняття; здатен самостійно опрацювати навчальний матеріал, але потребує консультацій із викладачем; виконує творчі завдання.	**4 (добре)**	**82-89**

C	**ДОБРЕ** Здобувач знає істотні ознаки мовних понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, а також самостійно застосовує знання в стандартних ситуаціях, володіє розумовими операціями (аналізом, абстрагуванням, узагальненням тощо), уміє робити висновки, виправляти допущені помилки. Відповідь повна, правильна, логічна, обґрунтована, хоча їй і бракує власних суджень. Студент здатний самостійно здійснювати основні види навчальної діяльності.		**75-81**
D	**ЗАДОВІЛЬНО** Здобувач правильно і логічно відтворює навчальний матеріал; розуміє мовознавчі теорії і факти, установлює причинно-наслідкові зв'язки між ними; уміє наводити окремі власні приклади на підтвердження певних думок, застосовувати вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, самостійно користується додатковими джерелами; частково контролює власні навчальні дії; правильно використовує мовознавчу термінологію.	**3 (задовільно)**	**69-74**
E	**ДОСТАТНЬО** Здобувач має початковий рівень знань; знає близько половини навчального матеріалу, здатний повторити за зразком певну операцію, дію; описує мовні явища, процеси без пояснень причин, із допомогою викладача здатен відтворити їх послідовність, слабко орієнтується в лінгвістичних поняттях; має фрагментарні навички в роботі з підручником; самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі; здатен давати відповіді на прості, стандартні запитання, виявляє інтерес до навчального матеріалу.		**60-68**

FX	**НЕЗАДОВІЛЬНО** Здобувач фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу; має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення; виявляє здатність елементарно викласти думку; може усно відтворити кілька термінів, явищ без зв'язку між ними.	**2 (незадовільно)**	**35-59**
F	**НЕЗАДОВІЛЬНО –** необхідна серйозна подальша робота, обов'язковий повторний курс. Відповідь студента при відтворенні навчального матеріалу елементарна, фрагментарна, зумовлена початковими уявленнями про предмет вивчення.		**1-34**

Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота										ІНДЗ	Підсумковий контроль (екзамен)	Сума
Змістовий модуль 1					Змістовий модуль 2					20	20	100
28					28							
Т1	Т2	Т3	Т4	М.к	Т1-2	Т3	Т4	Т5	М.к			
5	5	5	5	10	5	5	5	5	10			

Короткий термінологічний словник

Аглютинативні мови – мови, у яких граматичні значення виражаються стандартними афіксами, що механічно приєднуються до слова-основи.

Адстрат – сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів.

Актуалізація – реалізація потенційних властивостей мовних елементів у мовленні.

Актуальне членування речення – членування висловлення на дві частини – тему (дане, основа, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване).

Акцентологія – розділ мовознавства, що вивчає природу і функціонування наголосу, а також система пов'язаних із наголосом явищ мови.

Аломорф – варіант морфеми, її конкретна реалізація, зумовлена позицією морфеми у слові.

Алофон – див. **Варіант фонеми.**

Аморфні мови – мови, які не мають афіксів і тому виражають відношення між словами за допомогою поєднання слів між собою способом прилягання або за допомогою службових слів. Синоніми: **кореневі мови, ізолюючі мови.**

Аналітичні мови – мови, яким властива тенденція до окремого (аналітичного) вираження лексичних і граматичних значень (лексичне значення виражається повнозначними словами, а граматичне – службовими словами, порядком слів, інтонацією).

Антиномії – протилежні начала, внутрішні суперечності мови, боротьба між якими призводить до її змін.

Антропоцентризм – мовознавчий напрям, який мовні явища розглядає через призму людського чинника і вивчає мову з метою пізнання її носія – людини.

Апостеріорні мови – штучні мови, створені за зразком природних мов.

Апріорні мови – штучні мови, позбавлені зв'язку з природними.

Архісема – сема, спільна для певного лексико-семантичного поля чи тематичної групи лексики.

Архіфонема – абстрактна фонологічна одиниця, яка конструюється на основі сукупності диференційних ознак, спільних для двох фонем у позиції їх нейтралізації.

Асиметричний дуалізм мовного знака – непаралельність плану вираження і плану змісту мовного знака, суть якого полягає в тому, що позначувальне прагне мати інші значення, а позначуване (значення) прагне виразитися іншими знаками.

Асоціативний експеримент – психолінгвістичний експеримент, суть якого полягає в анкетуванні мовців для виявлення асоціацій (реакцій), які в них викликають мовні одиниці (стимули).

Афазія – повна або часткова втрата здатності говорити або розуміти мову внаслідок ураження мовних центрів.

Афікс – службова морфема, приєднана до кореня, яка виражає граматичне і словотвірне значення.

Білатеральна теорія знака – теорія, згідно з якою знак є двосторонньою одиницею, що має план вираження і план змісту.

Білінгвізм – практика індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах.

Варіант фонеми – конкретний звук, в якому реалізується фонема; представник, маніфестант фонеми. Синонім: **алофон**.

Висловлення – одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, що розглядається в комунікативному аспекті.

Внутрішнє мовлення – використання у процесах розумової діяльності психічних відображень мовних знаків (слів і речень) без вимовляння їх уголос і без писемної фіксації.

Внутрішні причини мовних змін – причини, закладені в самій мові, в її системі; суперечності, боротьба між якими спричиняє мовні зміни.

Внутрішня лінгвістика – галузь мовознавства, яка вивчає системні відношення мовних одиниць без звертання до зовнішньолінгвальних чинників.

Волюнтативна функція мови – функція волевиявлення мовця, впливу на слухача.

Генеалогічна класифікація мов – вивчення і групування мов світу на основі споріднених зв'язків між ними (спільного походження від прамови).

Генеративізм – напрям у мовознавстві, який визнає пріоритет дедуктивного підходу до вивчення мови над індуктивним, інтерпретує мову як феномен психіки людини і опрацьовує формальні моделі процесів породження мовних конструкцій. Синонім: **породжувальна лінгвістика**, **генеративна лінгвістика**.

Гіперонім – слово – родова назва.

Гіпонім – слово – видова назва.

Гіпотеза вроджених мовних структур – гіпотеза Н. Хомського, суть якої зводиться до того, що мовні структури не набуваються через досвід, а народжуються разом із людиною й існують у кожного індивіда в потенції.

Гіпотеза лінгвальної відносності – концепція, згідно з якою структура мови визначає структуру мислення і спосіб пізнання світу. Синонім: **гіпотеза Сепіра – Уорфа**.

Глибинна структура – спосіб абстрактного опису побудови речення, який дозволяє відобразити смислову близькість речень, що мають одні й ті самі лексичні одиниці й розрізняються лише деякими граматичними значеннями.

Глибинний синтаксис – використовуваний у теорії трансформаційних породжувальних граматик (генеративній лінгвістиці) спосіб абстрактного опису семантичної структури речення.

Глосематика – лінгвістична течія структуралізму, яка трактує мову як абстрактну структуру й описує її суто формальними способами без звертання

до її субстанцій (реального змісту і звучання). Синоніми: **копенгагенський структуралізм**, **датський структуралізм**.

Глотогонічна теорія – теорія походження і розвитку мови М. Я. Марра, згідно з якою всі мови пройшли у своєму розвитку аморфну, аморфно синтетичну, аглютинативну і флективну стадії.

Глотогонія – 1) походження мови; 2) розділ мовознавства, що вивчає походження і розвиток мови.

Гносеологічна функція мови – пізнавальна функція (мова як інструмент пізнання світу). Синоніми: **пізнавальна функція**, **когнітивна функція**.

Граматика – 1) будова мови, тобто система способів словотворення, морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови.

Граматична категорія – система протиставлених один одному рядів граматичних форм з однорідними значеннями.

Граматичне значення – узагальнене, абстрактне мовне значення, властиве багатьом словам, словоформам, синтаксичним конструкціям і яке має у мові своє регулярне (стандартне) вираження.

Грамема – 1) компонент граматичної категорії, видове поняття щодо граматичної категорії як родового поняття; 2) елементарна одиниця граматичного значення.

Дедукція – спосіб дослідження, який полягає в переході від загального до окремого; одна з форм умовиводу, за якої на основі загального правила з одних положень, як істинних, виводиться нове істинне положення.

Денотат – предмет чи явище навколишньої дійсності, з яким співвідноситься певна мовна одиниця; те, що можна назвати певним іменем.

Дескриптивізм – лінгвістична течія структуралізму, для якої характерний формальний підхід до вивчення мовних фактів на основі їх дистрибуції (сполучуваності одиниць, їх місця у мовленні стосовно інших одиниць тощо). Синонім: **американський структуралізм.**

Детермінація – однобічна залежність, за якої один із двох членів синтагматичне визначає інший, а не навпаки.

Диглосія – мовна ситуація, за якої в одному суспільстві існує дві мови або дві форми однією мови, що виконують відмінні функції.

Диктум – фактичний зміст речення (висловлення).

Дискурс – текст у сукупності прагматичних, соціокультурних, психологічних та інших чинників; мовлення, «занурене в життя».

Дистрибутивний аналіз – одна з основних методик визначення і класифікації одиниць мови в дескриптивній лінгвістиці, яка базується виключно на розподілі одиниць відносно одна одної у потоці мовлення, вивченні оточення (дистрибуції) аналізованої одиниці.

Дистрибутивний синтаксис – синтаксис, предметом якого є валентність, реляційні й дистрибутивні властивості слова. Синонім: **структурний синтаксис.**

Дистрибуція – узагальнена сукупність усіх оточень, у яких трапляється одиниця мови – фонема, морфема, слово і т. д., на відміну від оточень, у яких вона траплятися не може.

Діахронічне мовознавство – мовознавство, яке розглядає мову в її історичному розвитку. Синонім: **історичне мовознавство.**

Діахронія – 1) історичний розвиток мови; 2) дослідження мови в часі, в її історичному розвитку.

Евфемізми – емоційно нейтральні слова або вирази, вживані замість синонімічних їм слів або виразів, які здаються мовцеві непристойними, грубими чи нетактовними.

Екстралінгвальні причини мовних змін – див. **Зовнішні причини мовних змін.**

Емотивна функція мови – функція вираження почуттів і емоцій.

Естетична функція мови – функція вираження і виховання прекрасного. Синонім: **поетична функція.**

Етнолінгвістика – напрям у мовознавстві, який вивчає мову в її зв'язках з культурою, взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні та розвитку мови.

Зіставне мовознавство – мовознавча дисципліна, яка вивчає дві чи більше мов з метою виявлення їх подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури. Синоніми: **контрастивна лінгвістика.**

Зіставний метод – сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки. Синоніми: **контрастивний метод, типологічний метод.**

Знак – матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який є представником іншого предмета і використовується для отримання, зберігання і передачі інформації.

Знак-індекс – знак, пов’язаний з позначуваним предметом, як дія зі своєю причиною. Синоніми: **знак-прикмета, знак-симптом.**

Знак-копія – відтворення, репродукція, подібна на позначуваний предмет.

Знак-сигнал – знак, який вимагає після себе певних дій, реакції.

Зовнішнє мовлення – мовлення у власному сенсі (втілене у звуки, таке, що має звукове вираження).

Зовнішні причини мовних змін – причини, які знаходяться поза мовою; суспільно-політичні, економічні, історичні, географічні та інші чинники, пов'язані з розвитком і функціонуванням мов. Синонім: **екстралінгвальні причини.**

Зовнішня лінгвістика – галузь мовознавства, яка вивчає сукупність етнічних, суспільно-історичних, соціальних, географічних та інших чинників як нерозривно пов'язаних з розвитком і функціонуванням мови.

Ієрархічні відношення у мові – відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонеми до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Ізолюючі мови – мови, які не мають афіксів і граматичні значення виражають способом прилягання одних слів до інших або за допомогою службових слів. Синонім: **кореневі мови.**

Індоєвропейські мови – родина споріднених мов, до якої входять індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, албанська, вірменська групи мов.

Індукція – прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ, узагальнення результатів окремих конкретних досліджень.

Інтегральні ознаки фонем – ознаки, які не утворюють опозицій одної фонеми з іншими, тобто не служать для розрізнення значень слів чи морфем. Синонім: **недиференційні ознаки фонем.**

Інтерлінгвістика – розділ мовознавства, який вивчає міжнародні мови як засіб міжмовного спілкування.

Інтерференція – взаємодія мовних систем за двомовності, яка виражається у відхиленнях від норми і системи другої мови під впливом рідної.

Кількісні методи в мовознавстві – використання підрахунків і вимірювань при вивченні мови і мовлення.

Класифікаційні категорії – граматичні категорії, які характеризують ціле слово, є його постійною ознакою і служать рубриками класифікації слів.

Когнітивна лінгвістика – мовознавчий напрям, в якому функціонування мови розглядається як різновид когнітивної (пізнавальної) діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища.

Компонентний аналіз – методика дослідження плану змісту значеннєвих одиниць мови з метою розщеплення значення на мінімальні семантичні складники (компоненти).

Комунікативна лінгвістика – напрям сучасного мовознавства, що вивчає мовне спілкування, яке складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та код (засоби) повідомлення.

Комунікативна функція мови – функція спілкування між людьми, народами.

Комунікативний синтаксис – синтаксис, об’єктом якого є актуальне членування речення, комунікативна парадигма речень, типологія висловлень тощо.

Конативна функція мови – функція засвоєння.

Конвергенція – 1) збіг двох чи більше звуків мови в один звук; 2) зближення і збіг двох мов унаслідок контактування.

Конверсиви – слова, які передають двобічні суб’єктно-об’єктні відношення в лексико-семантичній системі.

Конкретне мовознавство – мовознавство, яке вивчає окремі (конкретні) мови або групи споріднених мов.

Конструктивне мовознавство – мовознавство, яке вивчає мову, її структуру.

Конструктивний синтаксис – синтаксис мови (не мовлення); вивчає речення як структурні схеми.

Контекст – мовне оточення або ситуація, у яких уживається лінгвальна одиниця.

Концепт – у когнітивній лінгвістиці – одиниця ментальних або психічних ресурсів свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, усієї картини світу, відображеної в мозку людини; відомості проте, що індивід знає, припускає, думає, уявляє про об'єкти світу.

Концептуальний аналіз – методика дослідження концептів на основі сполучуваності відповідних лексем, а також більш широких контекстів їх вживання.

Кумулятивна функція мови – функція зберігання всього того, що виробила нація в духовній сфері. Синонім: **історико-культурна функція.**

Лексема – слово як сукупність усіх його форм і значень, як структурний елемент мови.

Лексико-граматичні розряди (категорії) — граматично релевантні групи слів у межах певної частини мови, для яких характерна спільна семантична ознака (збірність, речовинність, зворотність тощо).

Лексико-семантична група – тісне об'єднання слів у межах лексико-семантичного поля.

Лексико-семантична система – один із рівнів мовної структури, що складається зі слів та їхніх значень.

Лексико-семантичне поле – сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, об'єднаних спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ.

Лексичне значення – історично закріплена у свідомості людей віднесеність слова з певним явищем дійсності.

Лінгвістика тексту – галузь мовознавчих досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту та його змістові категорії.

Лінгвостатистика – розділ математичної лінгвістики, який вивчає статистичні закономірності в мові.

Логічний напрям у мовознавстві – сукупність течій, концепцій, що вивчають мову в її зв'язках із мисленням та знанням і орієнтуються на певні школи в логіці та філософії. Синонім: **логіцизм.**

Математична лінгвістика – галузь мовознавства, яка вивчає можливості застосування математичних методів для дослідження й опису мов.

Метамовна функція – функція мови бути засобом дослідження і опису мови у термінах самої мови.

Метод лінгвістичної географії – метод, який полягає у нанесенні на географічну карту даних про особливості певних мовних явищ у вигляді ізоглос (ліній, які позначають межі поширення певного мовного явища).

Методика безпосередніх складників – спосіб подання словотвірної структури слова і синтаксичної структури словосполучення чи речення у вигляді ієрархії вкладених один в одного елементів.

Мова – природна система комунікативних знаків і правил їх функціонування.

Мовленнєвий акт – цілеспрямована мовленнєва дія, здійснювана відповідно до прийнятих у суспільстві правил мовленнєвої поведінки.

Мовлення – конкретно застосована мова; засоби спілкування в їх реалізації.

Мовна асиміляція – процес утрати етносом рідної мови і перехід на мову іншого (панівного) етносу.

Мовна картина світу – спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу, інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами.

Мовна компетенція – рівень знання своєї мови певним індивідом.

Мовна норма – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування.

Мовна політика – сукупність ідеологічних принципів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі.

Мовна ситуація – сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні у межах певних адміністративно-політичних утворень.

Мовний союз – особливий тип ареально-історичної спільності мов, що характеризується певною кількістю подібних структурних і матеріальних ознак, набутих внаслідок тривалого й інтенсивного контактного й конвергентного розвитку в межах єдиного географічного простору.

Мовні контакти – взаємодія двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словниковий склад однієї чи багатьох із них.

Мовні універсалії – явища, властиві всім мовам або більшості з них.

Модус – частина речення (висловлення), яка виражає ставлення мовця до повідомлюваного; оцінка змісту речення (висловлення).

Молодограматизм – напрям у порівняльно-історичному мовознавстві, що поставив собі за мету досліджувати живі мови, які нібито розвиваються за суворими, що не знають винятків, законами.

Морф – конкретний лінійний представник морфеми, один із формальних її різновидів; найкоротший мінімальний відрізок словоформи, наділений значенням.

Морфема – мінімальна двостороння одиниця мови, яка не членується на простіші одиниці такого самого роду.

Морфологічний рівень мови – система механізмів мови, яка забезпечує побудову словоформ та їх розуміння.

Морфологія – 1) граматична будова слова; система притаманних мові морфологічних одиниць, категорій і форм, а також правил їх функціонування; 2) розділ граматики, який вивчає закономірності функціонування і розвитку цієї системи.

Морфонема – ряд фонем, що замінюють одна одну в межах тієї самої морфеми і представлені в її аломорфах.

Морфонологічний проміжний рівень – рівень мови, проміжний між фонологічним і морфологічним.

Морфонологія – розділ мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем і використання фонологічних відмінностей для вираження граматичних значень.

Натуралістичний напрям у мовознавстві – напрям, який виник у межах порівняльно-історичного мовознавства I половини XIX ст. і поширював принципи й методи природничих наук на вивчення мови і мовленнєвої діяльності. Синонім: **натуралізм.**

Національно-мовна політика – мовна політика як частина національної політики держави.

Недиференційні ознаки фонем – див. **Інтегральні ознаки фонем.**

Нейролінгвістика – дисципліна, яка виникла на межі неврології та лінгвістики й вивчає систему мови у співвідношенні з мозковим субстратом мовної поведінки.

Неолінгвістика – опозиційний до молодограматизму напрям, який трактував мову з позицій ідеалізму й естетизму.

Несистемний контекст – контекст, який не випливає із семантики слова; невластивий для слова контекст.

Номінативна функція – функція позначення предметів і явищ зовнішнього світу і свідомості. Синоніми**: репрезентативна функція, референтна функція.**

Номінативний синтаксис – синтаксис, який вивчає номінативну функцію речень, тобто функцію, пов’язану з позначуваною реченням ситуацією (подією).

Ономасіологія – теорія номінації; один із двох аспектів семантики (поряд із семасіологією), який вивчає природу, закономірності і типи мовного позначення елементів дійсності.

Описовий метод – метод планомірної інвентаризації одиниць мови і пояснення особливостей їх будови та функціонування на певному етапі розвитку мови, тобто в синхронії.

Парадигма – 1) у широкому розумінні – ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначається відношеннями до інших; 2) у вужчому розумінні – об'єднання мовних одиниць у певні класи, де кожна з них може у мовленні бути заміненою іншою одиницею цього класу.

Парадигматика – один із двох системних аспектів у вивченні мови, що розглядає мовні одиниці як сукупності структурних елементів, об'єднуваних у пам’яті мовців і пов’язаних відношенням протиставлення.

Парадигматичні відношення – відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови.

Паракінесика – жести і міміка як засоби спілкування.

Паралінгвістика – 1) сукупність невербальних засобів спілкування; 2) розділ мовознавства, який вивчає ці засоби.

Поверхнева структура – спосіб конкретного опису синтаксичної побудови кожного окремого речення з його глибинних структур.

Поняття – форма мислення, у якій відбиваються загальні істотні властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у вигляді цілісної системи ознак.

Порівняльно-історичне мовознавство – лінгвістичний напрям, який досліджує мови для встановлення їхньої спорідненості та вивчення історичного розвитку споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод – сукупність прийомів і процедур історико-генетичного дослідження мовних сімей і груп, а також окремих мов для встановлення закономірностей їх розвитку. Синоніми: **компаративний метод, лінгвогенетичний метод.**

Прагматика – сфера досліджень у семіотиці й мовознавстві, у якій вивчається функціонування мовних знаків у мовленні; розділ мовознавства, який вивчає комплекс проблем, що стосується мовця, адресата, їх взаємодії в комунікації.

Прагматична функція мови – функція, що вказує на ставлення мовця до висловленого.

Прагматичний синтаксис – синтаксис, предметом якого є комплекс проблем, пов'язаних з мовцем і адресатом, їх взаємодією у процесі комунікації.

Прамова – мова, із діалектів якої виникла група (сім'я) споріднених мов. Синонім: **мова-основа.**

Предикат – конститутивний елемент судження, тобто те, що говориться (стверджується або заперечується) про суб'єкт.

Предикативність – комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності і формує речення як комунікативну одиницю.

Прикладне мовознавство – напрям у мовознавстві, який опрацьовує методи вирішення практичних завдань, пов'язаних із використанням мови.

Приховані категорії – семантичні й синтаксичні ознаки слів чи словосполучень, які не мають явного морфологічного вираження, але є суттєвими для побудови й розуміння висловлення, зокрема тому, що вони впливають на сполучуваність слів.

Пропозиція – семантичний інваріант, спільний для всіх членів модальної й комунікативної парадигм речень.

Психолінгвістика – галузь мовознавства, яка вивчає процеси породження і сприймання мовлення в їх співвідношенні з системою мови.

Психолінгвістичні методи – методи дослідження мовних явищ, які полягають в обробці й аналізі мовних фактів, отриманих від інформантів у результаті спеціально організованих експериментів.

Психологічний напрям у мовознавстві – сукупність течій, шкіл і окремих концепцій, які розглядають мову як феномен психологічного стану і діяльності людини або народу. Синонім: **психологізм.**

Рема – компонент актуального членування речення, те, що стверджується або запитується про вихідний пункт повідомлення.

Референт – об'єкт позамовної дійсності, який має на увазі мовець, коли вимовляє певний мовленнєвий відрізок.

Речення – основна синтаксична одиниця, яка являє собою інтонаційно оформлене смислове і граматичне ціле, що формує і виражає окрему відносно закінчену думку й відношення її змісту до дійсності.

Рівні мови – складові частини структури мови (яруси), кожна з яких характеризується сукупністю відносно однорідних одиниць і набором правил, що регулюють їх використання і групування в різні класи й підкласи, і знаходиться в ієрархічних відношеннях до інших.

Семіотика – наукова дисципліна про різні системи знаків, які використовують для передачі інформації.

Синтагматика – один із двох системних аспектів у вивченні мови, який розглядає відношення між послідовно розташованими одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в реальному потоці мовлення або в тексті, тобто сполучуваність мовних одиниць.

Синтагматичний синтаксис – розділ синтаксису, який вивчає синтаксичну валентність слова, способи її реалізації і виражені нею відношення.

Синтагматичні відношення – відношення одиниць, розташованих лінійно; здатність мовних одиниць поєднуватися.

Синтаксема – мінімальна семантико-синтаксична одиниця, яка виділяється на основі семантико-синтаксичних відношень і позначає відповідні явища дійсності; словоформа, яка бере участь в організації речення.

Синтаксис – 1) граматична будова речень та словосполучень, правила їх творення і функціонування; 2) розділ граматики, який вивчає речення і словосполучення.

Синхронія – 1) стан мови на певний момент (період) її розвитку; 2) вивчення мови в цьому стані (в абстракції від часового чинника).

Система мови – множинність елементів будь-якої природної мови, які перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним і утворюють певну єдність і цілісність.

Слово – основна структурно-семантична одиниця мови, яка співвідноситься з предметами, процесами, явищами дійсності, їхніми ознаками та відношеннями між ними, вільно відтворюється у мовленні й служить для побудови висловлень.

Словозмінні граматичні категорії – категорії, яких слово може набувати залежно від іншого слова, з яким воно поєднується у мовленнєвому ланцюжку.

Словосполучення – два чи більше повнозначних слів, об'єднаних синтаксичним зв'язком.

Словотвір – 1) творення похідних слів за деривaційними правилами і словотвірними типами. Синоніми: **словотворення**, **деривація**; 2) розділ мовознавства, що вивчає будову і творення похідних слів. Синонім: **дериватологія**.

Словотвірне гніздо – сукупність слів, упорядкованих відношеннями похідності і об'єднаних спільним коренем.

Словотвірне значення – узагальнене категоріальне значення слів певної словотвірної структури, що встановлюється на основі семантичного співвідношення похідних слів та їхніх твірних і виражається за допомогою словотвірного форманта. Синонім: **деривaційне значення.**

Словотвірний ланцюжок – комплексна одиниця словотвірного гнізда, що об'єднує ряд споріднених слів, які перебувають у відношеннях послідовної похідності і взаємозалежності.

Словотвірний проміжний рівень – рівень мови, проміжний між морфологічним і лексико-семантичним.

Словотвірний тип – формально-семантична схема побудови похідних слів, яка характеризується спільністю трьох ознак: частини мови, форманта, словотвірного значення. Синонім: **словотвірна модель.**

Словоформа – граматична форма того самого слова, його граматичний різновид, який виявляє лексичну тотожність з іншими співвідносними словоформами цього слова і протиставляється їм за своїми граматичними значеннями.

Соціолінгвістика – мовознавча наука, яка вивчає соціальну природу мови, її суспільні функції, взаємодію мови і суспільства.

Соціолінгвістичні методи – методи, які ґрунтуються на синтезі лінгвістичних і соціологічних процедур.

Соціологічний напрям – сукупність течій, шкіл і окремих концепцій, які трактують мову передусім як соціальне явище.

Споріднені мови – мови, які походять від спільної прамови.

Статистичні методи – сукупність операцій та обчислень, використовуваних математичною статистикою для аналізу великих масивів даних, що підлягають дії значної кількості факторів, які неможливо індивідуалізувати.

Структура мови – спосіб організації мовної системи, її внутрішня будова.

Структуралізм – мовознавчий напрям, який розглядає мову як чітко структуровану знакову систему і прагне до суворого формального її опису.

Структурна схема речення – абстрактний зразок речення, до складу якого входить мінімум компонентів, необхідних для його побудови.

Структурний метод – метод синхронного аналізу мовних явищ лише на основі зв'язків і відношень між мовними елементами.

Субзнаковий рівень мови – рівень мовних одиниць, які не є знаками, а лише складниками знаків.

Субстрат – мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди витісненої місцевої мови.

Суперзнаковий рівень мови – рівень мовних одиниць, що складаються зі знаків; надзнаковий рівень.

Суперстрат – мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців, асимільованих корінним населенням.

Трансформаційний аналіз – експериментальний прийом визначення синтаксичних і семантичних подібностей і відмінностей між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборах їх трансформацій.

Трансформація – закономірна зміна основної моделі (ядерної структури), що призводить до створення вторинної мовної структури.

Унілатеральна теорія знака – теорія, згідно з якою знак є одностороннім, тобто має лише план вираження (значення перебуває поза знаком).

Фатична функція мови – функція, що полягає у встановленні та підтриманні контакту.

Філологія – загальна назва дисциплін, які вивчають мову, літературу й культуру народу переважно через дослідження писемних текстів.

Флективні мови – мови, в яких провідну роль у вираженні граматичних значень відіграє флексія (закінчення).

Фонема – мінімальна звукова одиниця мови, яка служить для розпізнавання й розрізнення значеннєвих одиниць – морфем і слів.

Фонологічна система – сукупність фонем певної мови в їхніх взаємозв'язках.

Фонологія – розділ мовознавства, який вивчає структурні й функціональні закономірності звукової будови слова.

Фразеологізм – відтворювана одиниця мови з двох чи більше слів, цілісна за своїм значенням і стійка за складом та структурою.

Фразеологічний проміжний рівень мови – рівень мови, який перебуває на стику лексико-семантичного й синтаксичного рівнів.

Фразеологія – 1) сукупність фразеологізмів певної мови; 2) розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови.

Функції мови – призначення, роль, завдання, що їх виконує мова в суспільному вжитку.

Функціональна лінгвістика – сукупність шкіл і напрямів, які характеризуються переважною увагою до вивчення функціонування мови як засобу спілкування. Синонім: **функціоналізм**.

Функціональний синтаксис – 1) синтаксис, об'єктом вивчення якого є функції синтаксичних засобів у побудові зв'язного мовлення; 2) синтаксис, який використовує в дослідженні функціональний підхід (підхід від функції до засобів її вираження).

Функціонально-семантичне поле – система різнорівневих мовних одиниць, здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту.

Частини мови – лексико-граматичні класи слів, які виділяють на основі спільності логіко-семантичних, морфологічних і синтаксичних властивостей.

Члени речення – мінімальні синтаксичні одиниці, які виконують у реченні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції і виражаються повнозначними словами або сполуками слів.

Школа естетичного ідеалізму – мовознавчий напрям, представники якого критикували молодограматизм з позицій так званої естетичної філософії мови, розглядали мову як творчу діяльність індивіда.

Школа «слів і речей» – мовознавчий напрям, який висунув принципи вивчення лексики у зв’язку з культурою й історією народу.

Зміст

Передмова…… 3
Опис навчальної дисципліни…….. 4
Програма навчальної дисципліни…….. 5
Структура навчальної дисципліни……. 7
Список рекомендованої літератури та її умовних позначень……. 9
Плани лекційних занять до змістового модуля 1……. 10
Тема 1…… 10
Тема 2…… 19
Тема 3…… 28
Тема 4…… 46
Плани семінарських занять до змістового модуля 1..... 63
Плани лекційних занять до змістового модуля 2……. 68
Тема 1…… 68
Тема 2…… 79
Тема 3…… 90
Тема 4…… 107
Тема 5…… 120
Плани семінарських занять до змістового модуля 2..... 131
Тестові завдання для самоперевірки…….. 135
Індивідуальні завдання…….. 151
Програма екзамену…….. 153
Критерії оцінювання результатів навчання 156
Розподіл балів, які отримують студенти……... 158
Короткий термінологічний словник..... 159

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 20.11.2019 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Ум. друк. арк. 10,05
Тираж 100 прим. Замовлення № 111

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
20300, м. Умань, вул. Садова,2
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavisadova@gmail.com